

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV XO'JALIGI
VAZIRLIGI
SAMARQAND QISHLOQ XO'JALIK INSTITUTI**

*«Agrokimyo, tuproqshunoslik va
o'simliklarni himoya qilish» kafedrası
5620300 – O'simliklar himoyasi va
karantini ta'lim yo'nalishi bakalavriat
bitiruvchisi*

TESHAYEV VOHIDJON HAMZAYEVICHNING

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

***Mavzu: G'o'za bitlari, tarqalishi, tur tarkibi, zarari
va ularga qarshi kurash tizimi***

Ilmiy rahbar, katta o'qituvchi _____ **S.I.Ahmedov**

*Malakaviy bitiruv ishi Agrokimyo,
tuproqshunoslik va o'simliklarni
himoya qilish kafedrası yig'ilishi-
da muhokama qilindi va DAK himoya-
siga tavsiya etildi. Kafedra mudiri,
dosent* _____ **A.O'.Maxmatmurodov**

«__» _____ **2012 yil**

Bayonnoma № _____

*Agronomiya fakulteti
dekani, dosent*

_____ **M. A. Hayitov**

«__» _____ **2012 y**

SAMARQAND-2012

Mundarija

	Kirish	5
I	Adabiyotlar sharhi	7
1.1	O'simlik bitlarining mintaqalar bo'yicha taqsimlanishini o'rganish holati	7
1.2	G'o'za agrobiosenozida g'o'za bitlarining o'rganilish holati	10
1.3	G'o'za bitlarining tabiiy kushandalari	16
II	Tadqiqot materiallari va usullari	25
III	Tadqiqot natijalari	28
3.1	G'o'za bitlarining tarqalishi morfologik va biologik xususiyatlari	28
3.2	Poliz yoki g'o'za bitining zarari	33
3.3	Zarafshon vohasi xonqizi qo'ng'izlari	38
3.4	Xonqizi qo'ng'izlari dominant turlarining g'o'za bitlariga qarshi kurashdagi biologik samaradorligi	49
IV	HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI. G'O'ZANI YETISHTIRISHDA KIMYOVIY MODDALARDAN FOYDALANISHDA XAVFSIZLIK CHORALARI	52
V	MAMLAKATNI MODERNIZASIYA QILISH, KUCHLI FUQAROLIK JAMIYATINI BARPO ETISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA USTIVOR VAZIFALARI	55
VI	JAHON MOLIIYAVIY-IQTISODIY INQIROZI, O'ZBEKISTON SHAROITIDA UNI BARTARAF ETISHNING YO'LLARI VA CHORALARI	57
VII	2012 YIL VATANIMIZ TARAQQIYOTINI YANGI BOSQICHGA KO'TARADIGAN YIL BO'LADI	63
	Xulosa va takliflar	71
	Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati	73
	Ilova (Internet ma'lumotlari)	75

KIRISH

Mamlakatimizga yildan-yilga sifatli paxta yetishtirishga katta etibor qaratilmoqda. Shunga ko'ra sifatli paxta yetishtirish qishloq xo'jaligi xodimlari oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Paxta hosildorligini oshirishda fan va texnika yutuqlari ilg'or agrotexnika tadbirlarini ishlab chiqarishga joriy etish bilan bir qatorda g'o'za zararkunandalari va kasalliklariga qarshi samarali kurash olib borish ham muhim ahamiyatga ega. Negaki g'o'zada zararkunandalar va kasalliklarning ommaviy ko'payishini oldini olish maqsadida ularga qarshi keskin chora tadbirlar ko'rilmasa yetishtirilayotgan paxta hosilining 25-30 % nobud bo'libgina qolmay hosilning sifati ham keskin pasayadi.

G'o'zaning asosiy zararkunandalari sifatida g'o'za bitlari (G'o'za shiralari, beda biti, g'o'za yoki poliz biti, g'o'zaning katta yashil biti) va oqqanotlarni ham qayd qilish o'rinlidir. G'o'za bitlari chigit yerdan unib chiqqandan boshlab yosh g'o'za nihollariga o'ta boshlaydi. Uning o'suv nuqtasi va barglarini shikastlaydi. Yuqorida qayd etilgan so'ruvchi zararkunandalar paxta yetishtiruvchi mamlakatlarda keng tarqalgan. Paxta hosilini saqlab qolish maqsadida Respublikamizda bu zararkunandalarga qarshi kurash tadbirlarini amalga oshirish uchun har yili ko'plab mablag' sarflanadi. Shunga asoslanib g'o'zaning so'ruvchi zararkunandalariga qarshi kurash choralarini takomillashtirish mutaxassis va olimlar oldida turgan muhim vazifalardan biridir deb qaramoq kerak. G'o'za bitlari va oqqanotlardan, ayniqsa kuzda paxta xom-ashyosiga bevosita zarar yetkaziladi. Ya'ni ular ajratgan suyuqlik yopishqoq chiqindilar chanoqlardagi ochilgan paxta tolasini ifloslab yopishqoq qilib qo'yadi.

“Oq shira” yopishqoq tomchilarida selliyulozani yemiruvchi Deuteromycetes zamburug'lar sinfiga oid qoramtir seprofit zamburug'lar kompleksi rivojlanib, ular tolaning tekstillik xususiyatini pasaytiradi. Bunday tola kasalligini “qora shira” deb yuritiladi. Hosil yig'ishtirib olingandan keyin ham zamburug'lar zararlanmagan tolaga o'tib unda rivojlanishi mumkin. Bu holat yuqori namlik sharoitida

“shiralangan” va sog’lom mahsulot bilan birgalikda saqlanganda yuz beradi. Zamburug’lar bilan bir qatorda shiralangan tolaga uni yemiradigan bakteriyalar ham rivojlanadi.

“Shiralarga” chang tep o’tiradi. Bunday paxtani zavodlarda tarqalganda ulardan tola kam chiqadi va mashinalarning ishi og’irlashadi. Natijada chigitning unuvchanlik xususiyati ham pasayadi.

I. Adabiyotlar tahlili.

1.1.O'simlik bitlarining mintaqalar bo'yicha taqsimlanishini o'rganilish holati.

O'rta Osiyo hayvonlarining vertikal mintaqalar bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ilk bor malumotlar Rodog va sayohatchi N.A.Seversovning "Turkiston hayvonlarining vertikal va gorizontal taqsimlanishi" asarida keltirilgan. Unda mazkur hududda umurtqali hayvonlarning bir xil taqsimlanmaganligi aniqlandi va tarqalishidagi farqlar tekshirildi. (Seversov 1873).

Farg'ona vodiysi, Janubiy Qoraqalpog'iston va quyi Sirdaryo oqimidagi vohalarda N.A.Seversov quyidagi vertikal mintaqalarni ajratdi. Sho'rxok yerlar, madaniy mintaq, bargli o'rmonlar, nina bargli o'rmonlar, alp o'tloqlar.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha har bir mintaqaning absolyut balandligi, aniq o'simliklar kompleksi va hayvonlar dunyosi boshlanadi.

G.Ye.Bey-Biyenko (1930) hasharotlardan vertikal mintaqalarda chigirtkalarni taqsimlanishini o'rganib, stasiyalar yashash joyi almashuvi qoidasini fanga kiritdi. Unga muvofiq, turlar gorizontal yo'nalishi bo'yicha qanchalik keng tarqalgan bo'lsa, shunchalik vertikal balandliklarda ham keng taqsimlanadi. Oqibatda stasiyalar almashish hodisasi ro'y beradi. Mazkur qoida O'rta Osiyo o'simlik bitlarining vertikal taqsimlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyo va ayniqsa, Tojikistonda o'simlik bitlarini o'rganishga ulkan hissa qo'shgan olim M.N.Narziqulov (1962) respublika hududlarida quyidagi tuproq botanik va faunistik mintaqalarni ajratadi.

1. Past bo'yli yarim savannalar (qumli siyrak o'rmonlar).
2. Subtropik yoki quruq siyrak o'rmonlar.
3. Keng bargli mezofil (qora) o'rmonlar. (O.Odinov 1956, bo'yicha berilgan).
4. Subalp va alp o'simliklari;

Mazkur tadqiqodchi vertikal mintaqalarni chegaralashda ko'rsatgan

balandliklarni aniq o'simlik va hayvonlar yig'indisini qayd etish bilan cheklanmasdan, tuproq-iqlim sharoitlari va o'simlik qoplaminining muayyan o'simlik bitlari turlarining bo'lishi yoki bo'lmasligini belgilashi to'g'risida fikr yuritdi.

M.N.Narziqulov (1957, 1962) G.Ye.Bey-Biyenkoning stasiyalari almashish qonuni birinchi bo'lib o'simlik bitlariga nisbatan tadbiq etdi. Bu qonun asosida u Tojikiston o'simlik bitlarini vertikal mintaqalar bo'ylab taqsimlanishini tahlil etishga urinib ko'rdi.

G'arbiy Sibir o'simlik bitlarining Landshaft mintaqalari bo'ylab taqsimlanishi O.V.Ivanovskiy (1977) tomonidan tadbiq etildi.

U mazkur chegarada quyidagi mintaqalarni ajratdi. Tundra va o'rmon tundra, o'rmonlar, o'rmon dashtlar, dashtlar, tog'li dasht va tog'li o'rmonlar. Ularning har biri o'simlik bitlarining ekologik xususiyatlarini o'simliklar bilan uzviy (hayotiy, bog'liqligini, turlar tarkibini, fanning shakllanishi belgilash aniqlandi. Zapadnaya Sibir, 1963 Cherepanov 1957, Zolotoumka, 1970)

N.J. Vezirov (1973) Ozarbayjon daraxt-buta bitlarini (shiralari) vertikal (pasttekislik, tog' oldi, tog', yuqori tog') va gorizantal mintaqalar bo'ylab o'ziga xos tarqalishini ko'rsatdi. O'simlik bitlarining bu xildagi notekis taqsimlanishi chegaraning relyefi bilan belgilanishi tushuntiriladi, shu bilan birgalikda iqlimiy sharoitlarni, tuproq va o'simlik qoplami o'simlik bitlarining taraqqiyotiga ta'siri ko'rsatildi. Ozarbayjon daraxt buta bitlarining vertikal mintaqalari bo'ylab taqsimlanishidagi notekislik mevali bog'larni va katta o'rmonlarni asosan past tekisliklarda va tog' oldi mintaqalarda joylashganligi bilan tushuntirildi. (Vezirov 1973) A.A.Muhamadiyev (1966,1989, 1990 y).

Sharqiy O'rta Osiyo o'simlik bitlarini taqsimlanishiga tuproq iqlim o'simlik mintaqalaridagi muhit sharoitlarning ta'sirini o'rgandi. U o'simlik bitlari turlarini pasttekislik, tog' oldi, o'rta tog', yuqori tog' mintaqalari bo'ylab taqsimlanishidagi o'ziga xosliklarga diqqatni qaratdi. Turli mintaqalarning biotoplarida o'simlik bitlarining tarqalishini tadqiq etdi. Ularni muayyan ozuqa o'simliklar bilan bog'liqligi

tekshirildi. Tuproq iqlim sharoitlarini o'simlik bitlarining taraqqiyoti va boshqa biologik xususiyatlariga ta'siri o'rganildi.

Sharqiy O'rta Osiyo hududi uchun afidofaunaning taqsimlanish qonuniyatlari aniqlandi. Ular asosan O'rta Osiyoda uchrovchi shimoliy turlarga nisbatan qo'llanib, Yevropa-Sibir hududlarida shakllangan o'simlik bitlarini mo'tadil mintaqalardan O'rta Osiyoning tog' oldi va o'rta tog' mintaqalarida ko'tarilishining sabablarini tushuntiradi. Boshqa hasharotlar singari o'simlik bitlarining keng tarqalgan turlari bir qancha tabiiy va vertikal mintaqalarni qamrab olganligidan keyin o'zgaruvchan iqlim sharoitlarida yashaydi. Janubga tomon siljiganda issiqlik miqdori ortadi, namlik ko'rsatkichi pasayadi, boshqa omillarning ta'siri o'zgaradi. Issiqlikning ortishi va gidrotermik koeffitsiyentining pasayishini o'simlik bitlarini namlik va soya-salqin joylarga ko'chib o'tishiga sabab bo'ladi. O'rta Osiyo sharqida optimal gidrotermik koeffitsiyent o'rta tog' mintaqasining mo'tadil keng bargli o'rmon zonasining balandliklariga to'g'ri keladi.

Unda tarqalgan o'simlik bitlari turlari turli xil iqlim sharoitlaridan janubga tomon siljib borar ekan, mos ravishda turli tabiiy zona va mintaqalarda joylashadi. Bu G.Ye.Bey-Biyenkoning hududlar va vertikal mintaqalar bo'yicha stasiyalar almashinish qonuniga to'g'ri keladi. O'simlik bitlari shimoliy orollardan janub tomon siljiganda kserofil stasiyalar merofil hatto gigrofii stasiyalarga almashinib vertikal bo'yicha yuqoriga ko'tariladi. Shuning uchun Yevropa-Sibirdan kelib chiqqan shimoliy turlar mo'tadil hududlarga keng tarqalgan bo'lib, O'rta Osiyo sharqida tog' oldi mintaqasining yuqorisida va o'rta tog'larda uchraydi. Vertikal mintaqalar bo'yicha o'simlik bitlarining taqsimlanishi turli xil tuproq iqlim o'simlik qoplami, rivojlanishi metodifikasiyasi va boshqa biologik xususiyatlarga ega uzviy bog'liqligini aniqlashtirish maqsadida A.A.Muhammadiyev asoslab, qanotli va qanotsiz tirik tug'uvchi urg'ochilarni chiqish muddatlarini, shuningdek areal yoki shimolda va janubda keng tarqalgan turlarning avlodlar miqdorini solishtirib tahlil qildi. Bu masalalar shimoliy turlarni O'rta Osiyo va boshqa janubiy viloyatlarda

vertikal mintaqaviylikni o'zgartirishni munosabati bilan taqqoslanib o'rganildi. M.X.Axmedov (1995) turli vertikal mintaqalarda ayrim o'simlik bitlari turlarini bir xilda taqsimlanmaganligini kuzatdi. Uning kuzatishida, o'simlik bitlari vertikal mintaqalar bo'ylab ko'tarilgan sari ularning ozuqa o'simliklaridagi ekologik turlari ajraladi. Yuqori mintaqalarda o'simlik bitlarining miqdori kamayganligidan ularning zararlilik darajasi va o'simlikdagi o'zgarishlar (barglarning bujmoqlanishi va h.k.) pastki mintaqalarga qaraganda oz bo'ladi. Ayrim o'zgarishlar o'simlik bitlarining tanlanishida seziladi. (Alimov 1996).

Antropogen va o'rta tog' vertikal mintaqalari afidalogik, jihatdan eng boy bo'lib ularda o'ziga xos afidofannesi shakllangan. Yuqori mintaqalarda o'simlik bitlarining turlari soni kamayadi. Markaziy Tyan-Shanning tog' oldi mintaqasi turlar tarkibi jihatida unga chegaradosh bo'lgan boshqa hududlardagi ushbu mintaqaga nisbatan kambag'al. Markaziy Tyan-Shanning o'rta tog' mintaqasidagi Yevropa – Sibir va Uzoq Sharq o'rmonlarining elementlari orfografik, tuproq-iqlim sharoitlari hamda absolyut balandlik ta'sirida rivojlanishda ortda qolib, ularning taraqqiyoti 20-25 kunga farq qiladi.

O'rta tog' mintaqasini boshqa mintaqalarga nisbatan o'simlik bitlarining oziqlanishi va rivojlanishi uchun qulayligi aniqlandi.

1.2. G'o'za agrobiosenozida g'o'za bitlarining o'rganilish holati.

G'o'zada o'simlik bitlarining rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar ham adabiyotlarda yetarli darajada uchraydi.

O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda g'o'zada bu ixtisoslashgan hasharotlar guruhining xususiyatlarini ifodalovchi bir qancha ishlar V.P.Nevskiy. A.G. Devletshina (1956-1964), A.A Muhamadiyev, M.Axmedov, M.Yusupov (1993) va boshqalar tadqiqotchi ishlarida keltirilgan. Boshqa paxtakor hududlarda esa V.N.Rekach (1933). V.A. Momontova (1953) R.X. Qodirbekov (1991) va boshqa

tadqiqotchilar tomonidan ham muhim ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

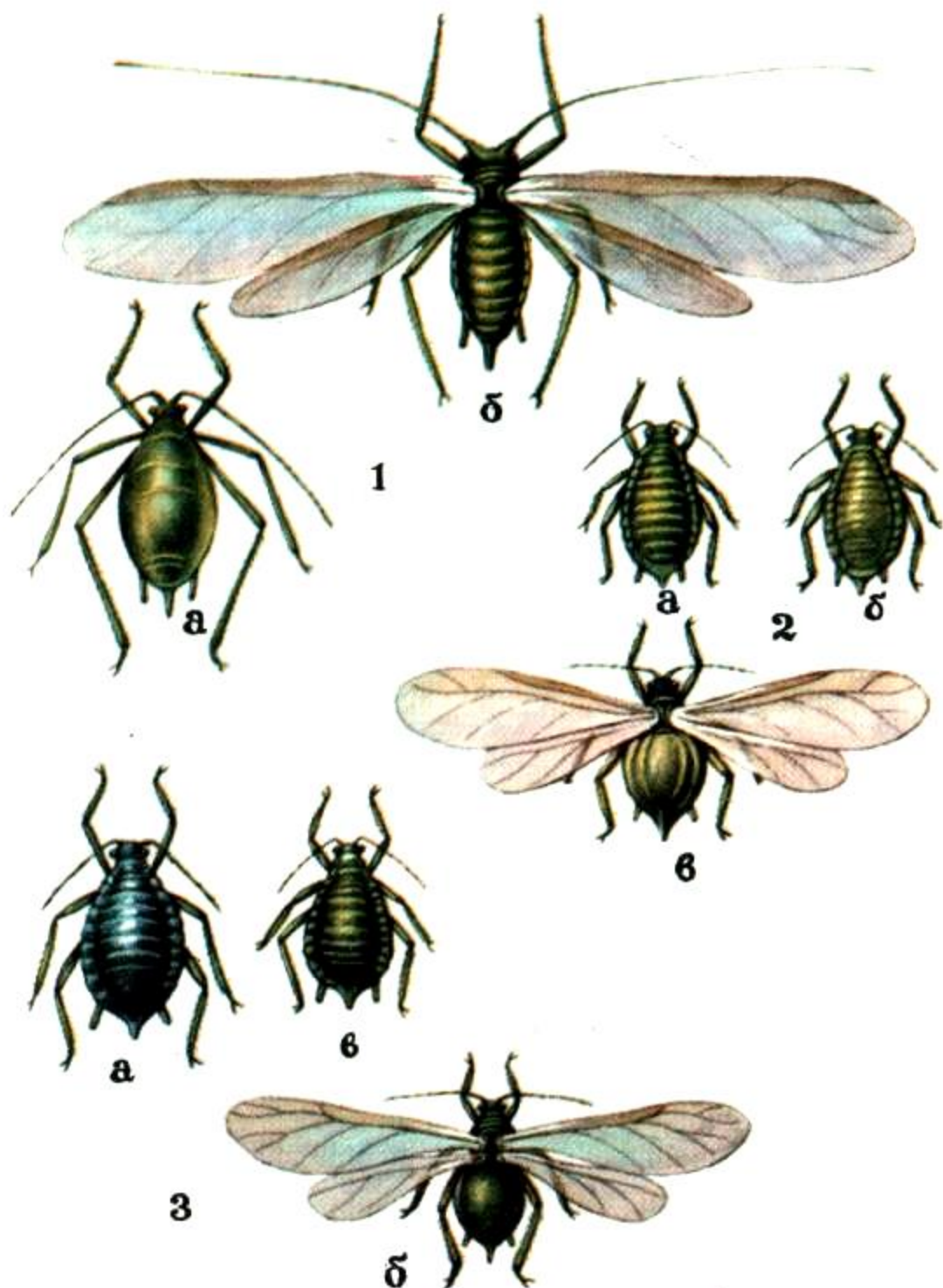
G'o'za va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarida O'rta Osiyo sharoitida M.N.Narziqulov (1949, 1950, 1952, 1954, 1957, 1958) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlari asosida qayd qilish muhim.

O'simlik bitlarini nafaqat g'o'za va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarining zararkunandalari sifatida, balki ularning keyingi rivojlanish fanlari to'g'risida ham O'rta Osiyoda boshqa yo'nalishlarida ham bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan (Yaxontov 1929, 1956, Uspenskiy, 1941, Davletshina 1952, Juravlyova 1956, Uren 1960, 1962, 1991, 1991, Amindjanov 1974, Hamroyev 1991).

Shuningdek, adabiyotlarda o'simlik bitlarining dinamik miqdorini soni parazit va yirtqichlar biologik muhiti sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi (Bronshteyn 1952, Davletshina 1968, Gek 1968, Faradjeva 1977, Muhammadiyev 1989, Hamroyev 1991, Daminova 1975, 1980, 1986, 1989, va b).

Ko'p sonli entomolog-afidologlarning g'o'zani o'simlik bitlaridan himoya qilish sohasidagi ishlari, ilmiy anjumanlar yuzasidan chop etilgan ishlarda o'z ifodasini topgan. Jumladan, bu ishlar quyidagilardir: M.E.Padkonay 1940, V.A.Momontova 1952, S.Alimuhammedov, Sh.Xo'jayev 1978, A.Kan 1991, B.Vereshagin, A.Hamroyev 1991, 1991).

G'O'ZA BITLARI

Ko'pchilik mualliflarning fikricha g'o'za bitlarining g'o'zada va boshqa o'simliklarda bahor va yoz faslida rivojlanishida materologik sharoitlar muhim ahamiyat kasb etadi. O'simlik bitlarining rivojlanishi uchun qulay havo harorati +23 °S, havoning nisbiy namligi va 50 % bo'lishi kerak. Qisman tadqiqotchilar o'simlik bitlarining ommaviy rivojlanishini oldini olishda tabiiy kushandalarning o'rnini alohida qayd qiladilar. Ko'pchilik tadqiqotchilar esa o'simlik bitlarining ommaviy ko'payishida ozuqa o'simliklarning ahamiyatini ko'rsatib o'tadilar. Jumladan, o'simlik bitlari tarqalgan hududlarda beda va oq akasiya mavjudligini eslatib, bu o'simliklar beda bitlari uchun asosiy manbaa hisoblanib, tadqiqotchilar fikricha, akasiya biti bu o'simliklardan g'o'zaga o'tadi. A.Sh.Hamroyev, R.O.Ochilov va S.Hikmatovlar (2006) ning fikricha g'o'za yoki poliz bitining ommaviy ko'payish sabablari quydagilardan iborat:

- G'o'za tup sonining keragidan ortiq qalin qo'yilishi;
- G'o'za qator orasiga azotli o'g'itlarning me'yoridan ortiq kiritilishi.
- G'o'zani me'yoridan ortiq sug'orilishi;
- Poliz (bodring va b.) maydonlarining kengaytirilishi.
- Kuzda g'o'za qator oralariga g'alla ekinlari ekilishi tufayli bunday dalalarda kuzgi-qishki agrotexnik tadbiriy choralarini amalga oshirilmasligi.

-G'o'za dalalari va boshqa qishloq xo'jalik ekinlariga zararkunanda ekinlarga o'tishiga qadar ular atrofidagi begona o'tlarda nazorat ishlari yetarlicha olib borilmasligi;

- G'o'za dalalarida nazorat ishlarini o'z vaqtida va sifatli qilib o'tqazishdagi yetishmovchiliklari;

- G'o'za bitiga qarshi ishlatiladigan kimyoviy preparatlarni tanlashda va ularni qo'llashda ayrim kamchiliklar va h.k.

G'o'zaga zarar keltiruvchi o'simlik bitlari (Aplididae ham hammaxo'r hasharotlarga kirib, A.A.Muhammadiyevning (1989) malumotlariga ko'ra, ular 69 oilaga mansub o'simliklarda hayot kechiradi. Bundan tashqari ularning ayrimlari

jumladan poliz biti o'simlikni bevosita zararlash bilan birga unga bazi virus kasalliklarini ham yuqtirishi mumkin. G'o'zada o'simlik bitlarining 7 turi qayd etilgan: xoldor bit (*Thorioaphis trifolii* men), beda biti (*Aphis crassivorce* Koch), poliz yoki g'o'za biti (*Aphis Gosypii*), Plotnikov biti (*Smyuthurodes betae* vestv), katta g'o'za biti (*Asyrthosip* ham *gossypii* mordv) va shaftoli yoki issiqxona biti (*Muzodes persikak* sner), ulardan beda biti, poliz yoki g'o'za biti g'o'zaga katta zarar yetkazishi mumkin. Bu bitlar ko'klamda g'o'za gullay boshlaguncha beda biti va hatto keyinchalik (poliz yoki g'o'za biti va katta g'o'za yashil biti) va kuzda kurtaklar ochilayotganda (poliz yoki g'o'za biti) ekinga zarar yetkazadi.

G'o'za bitlari ko'klamda ko'chatlarni shirasini so'rib ularni susaytiradi, rivojlanishini kechiktiradi. Ildiz biti esa g'o'za maysalarini, ular dastlabki barglarini chiqarayotganda nobud qiladi. Katta g'o'za biti yosh shonalarning to'kilishiga sabab bo'ladi (Juravleva 1956), g'o'za bitlari hosilni 5 % ayrim uchastkalarda esa 40 % gacha kamaytiradi.

Barg bitlari ayrim o'simliklarning hosilini 50-75 % gacha kamaytiradi, bu bitlar g'o'za maysasini uchki kurtagini zararlasa tuproq hasharotlari esa ildiz bo'g'zini shikastlab butunlay quritadi.

Beda biti tushgan g'o'za tupiga o'rta hisob bilan 1,85 ta ko'sak nobud bo'ladi.

G'o'za bitlari g'o'za o'suv nuqtasi va barglari shirasini sanchib so'rishi natijasida barglar burilib, poya bo'g'inlari orasi qisqaradi, o'simlik o'sish va rivojlanishidan orqada qoladi, shona va tugunchalar to'kiladi. (Alimdjonov 1974) hosil o'rtacha 15-20 % ga, ba'zi hollarda 50% gacha kamayadi. (Narziqulov 1942). G'o'zaning madaniy turlari zararkunandalarning zarariga turli darajada barqarorlik ko'rsatadi. V.P. Nevskiyning (1942) ma'lumotlariga ko'ra O'rta Osiyoda g'o'za *Gossipium barbadense* L. turining Sakelyarda va № 670 navlari g'o'za bitlari bilan Amerika navlariga nisbatan kamroq zararlangan. V.V.Yaxontovning (1956) ta'kidlashicha O'rta Osiyoda tezpishar №1306, 1938 navlari va Amerika o'rtapishar №508, 2034, 187 navlariga g'o'za bitlari kuchsiz tarqaladi. E.Shvesova,

Ch.Alibekova va E.Et (1989) tadqiqotlariga ko'ra g'o'zaning zararkunandalariga barqarorligi unda zararkunandalarga qarshi antibiotik ta'sir ko'rsatuvchi gossipol miqdoriga bog'liq. Gossipolning himoya xususiyatlari borasida F.Aripova, G. Pavlova, A.Aslanov (1990) tadqiqotlaridan ham ma'lum.

Immun navlar yaratish bilan bir qatorda qishloq xo'jalik ekinlarining zararkunanda va kasalliklarga barqarorligi ekin agrotexnikasi yaxshilashga, jumladan ekinlarni ildiz orqali oziqlantirishni tartibga solishga ham bevosita bog'liq. Jumladan g'o'za dalalarga yuqori normada fosforli va fosfor-kaliyli o'g'itlarni kiritish faqat azot bilan oziqlantirilgan dalalarga nisbatan o'rgimchakana sonini 70-89 % va g'o'za bitlari sonini 83-96.6 % ga kamaytirgan.

K.Nasridinovning (1975-1977) tajribalarida Andijon viloyati tuproq iqlim sharoitida azot va fosfor 1:1 nisbatda o'g'it sifatida foydalanilganda g'o'za o'rgimchakana bilan kuchsizroq zararlangan. Shu tadqiqotchi (1985-1989) ning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki g'o'zani oziqlantirishda NPK-200; 200:100 va 250:250:100, 218:175:75 me'yorlarga nisbatan g'o'za modda almashinuvini samarali taminlabgina qolmay so'ruvchi zararkunandalarni g'o'zada oziqlanishiga birmuncha to'sqinlik qildi.

V.F.Samirov (1967) fikricha zararkunandalarga mineral o'g'itlarning salbiy ta'siri quyidagi sabablarga bog'liq:

- O'simliklardagi metabolitik jarayonlarning yo'nalishi hasharotlarga nisbatan salbiy tomonga o'zgarishi.
- O'simliklar va hasharotlardagi odatdagi evolyusion rivojlanishdagi burilish tufayli o'simlik fenologiyasida oldingi siljish ro'y berishi
- O'simlikda morfologik, anatomik va fizik xususiyatlar o'zgarishi (asosan so'ruvchi zararkunandalarga ta'sir qilishi);
- O'simlik ayrim organlarida mineral elementlarni keragidan ortiq to'planishi hasharot-so'ruvchi zararkunandalarga salbiy ta'sir ehtimoli.

1.3. G'o'za bitlarining tabiiy kushandalari (A.Sh.Hamroyev, K.Nasriddinov 2003)

G'o'za bitlari bilan oziqlanadigan 50 turga yaqin yirtqich va parazitlar (afidofaglar) ma'lum. Ayniqsa xonqizi qo'ng'izlaridan yetti nuqtali (*Coccinella septempunctata* L.), o'zgaruvchan (*edonia variegata* GZ), o'n bir nuqtali (*Caccinella undecimpunctata* L.), oltinko'zlardan – oddiy (*Shrysopa cornea steph*), yetti nuqtali (*Wesm*), sirfidlardan –(chin pashsha) yarim oysimon (*mentesyrphus corollec* F), hoshiyali (*Episrphus bactatus deg*), kengpeshona (*scaeva perostri* L), bezakli sferoforiya (*sphasrophoric saripta* L), Levkopislardan (*lensopis ninal tones* L), (sansivika *Tones*), yirtqich qandalalardan (*compylemma verbaese* M.-D *C.diversicornis* Rent, *Deraikoris punctulatus* Fell, *Nobis pelifec* snd) va boshqalar g'o'za bitlariga qiron keltiradi.

Campylemma verbecsi M.D (*Hemiptera* turi, *Miridac* oilasi)-yirtqich qandala tanasining ustki qismi oqish qo'ng'ir, sarg'ish, tanasining o'lchami 2,6-3,1 mm zoofat, asosan g'o'za maydonlari yirtqichlik qilib hayot kechiradi, beda biti, poliz biti, ozroq katta g'o'za biti va o'rgimchakana bilan oziqlanadi. Kemploma o'simlik bitlarini 2-3 %, o'rgimchakana miqdorini esa 5-10 % gacha kamaytiradi.

Kompilomma ayniqsa g'o'zadan o'rgimchakana soni ko'paygan iyul-avgust oylarida ommaviy ko'payadi. Qandala yiliga bir necha avlod berib tuxumlik fazasida qishlaydi. Qishlovdan mart oyi oxiri va aprelda chiqadi. *Campylomma Diversicornis* Renter (*Hemiptera* turkumi, *Miridac* oilasi) - yirtqich zoofag. Bu samarali entomofag g'o'za maydonlarida o'simlik bitlari, tamaki tripsi va o'rgimchakana bilan oziqlanadi. Oldingi turga o'xshash *S diversicornis* ham tuxumlik fazasida qishlaydi. Uning soni g'o'zada so'ruvchi zararkunandalarning soni oshgan sari ko'paya boradi va boshqa yirtqich qandalalar bilan birgalikda zararkunandalar soni ko'payishiga to'sqinlik qiladi.

Nuqtali *Deraecaris punctulatus* Fall (*Rtviptera* turkumi, *Miridac* oilasi – G'o'za agrobiosenozining sezilar zoofoglaridan biri. Oldingi yelkasi va qanot ustligida yirik

nuqtalari bor, tanasining o'lchami 3.8-4.4 mm. Barcha turdagi g'o'za bitlari va tamaki tripsi bilan oziqlanadi. G'o'za so'ruvchi zararkunandalarning miqdorini 5-7% gacha kamaytirib turadi. Turkmanistonda bu yirtqich qandalaning g'o'za tunlami kichik yoshdagi qurtlari bilan oziqlanishi ham kuzatilgan. Mavsum davomida 3-4 avlod beradi. Zoofitofag zararkunandalardan tashqari o'simlik shirasi bilan ham oziqlanadi.

Nabis polifen seid (Hemiptera turkumi, Nebidac oilasi, yirtqich qandala, tanasining ustki qismi sarg'ishroq, nisbatan kuchsiz rivojlangan qora shakli mavjud. Tanasining o'lchami 7-8,5 mm) g'o'za dalalari uchun odatdagi tur hisoblanib, o'simlik bitlari, o'rgimchakana, tamaki tripsi va boshqa hasharotlar bilan oziqlanadi. G'o'za bitlarini 5-6 % alohida hollarda esa 10 % gacha kamaytirib turadi. Voyaga yetgan qandala fazasida qishlaydi. Bu tur faqat O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'istonda qayd qilingan. Boshqa kompleks yirtqichlar bilan birgalikda o'simlik bitlari, tamaki tripsi va o'rgimchakana miqdorini birmuncha kamaytirishi mumkin.

Georgis orenerius tek. (Jhomoptera turkumi, Lygaeidac oilasi) samarali zoofag. G'o'zada asosan beda bitlari va o'rgimchakkana bilan oziqlanadi, ularning miqdorini 2-5 % gacha kamaytiradi. Mavsum davomida bir necha marta avlod berib ko'payadi.

Xonqizi qo'ng'izlari (Calioptera turkumi, Coecinelidac oilasi) dan g'o'za agrobiotsenorlarida beda biti miqdorini bahorda 50-60 % gacha, poliz bitini 10-15 % gacha kamaytirib turuvchi yetti nuqtali (Caecina Septempunctata L) g'o'za bitlarini miqdorini samarali kamaytirib turuvchi, o'zgaruvchan (Adonia Variegata Goere), 14 ta nuqtali (Propylaea quatuordecimpunctata L) va g'o'zada bitlar miqdorini keskin kamaytirib turuvchi quyidagi boshqa: Sariqpeshona xonqizi- (Scymnus frontalis Fabr) , o'n bir nuqtali (Coccinella undecimpunctata L) turlari uchraydi.

Xonqizi qo'ng'izlari o'simlik bitlaridan tashqari kanalar, qalqondorlar, kanalarning tuxum va kichik yoshdagi qurtlari hamda fitonomus oziqlanadi.

Ko'zlari tillasimon. Yangi qo'yilgan tuxumlarining rangi och yashil bo'lib keyinchalik asta-sekin qorayadi. Urg'ochi oltinko'zlar tuxumlarini g'o'zaning shoxiga, barglariga yoki shona tugunchalariga g'o'za bitlari, o'rgimchakkana yaqiniga bittadan yoki tup-tup qilib nozik poyachalar uchiga qo'yadi.

Oltinko'z lichinkasining tusi och yashildan, och sarg'ishcha bo'lib, lichinka qorin va ko'krak bug'inlari yon tomonlari uchi ilmoqli yirik tuklar juft bo'rtiqchalarda joylashgan. Lichinkaning yuqori jag'lari o'roqsimon egilgan bo'lib, pastki jag'lari bilan qo'shilib, yopiq naycha hosil qiladi. Bu naycha orqali o'z o'ljasini tanasiga ham suyuqlik yuborib, o'lja tanasi ichidagi hazm suyuqligi ta'sirida hosil bo'lgan suyuq massini so'radi. O'z rivojlanishi yakunlangan lichinka yumaloq oq pillacha ichida g'umbakka aylanadi. Oltinko'z lichinkalari nihoyatda xo'ra bo'lib, 70 turdan ortiq bo'g'imoyoqlilar bilan oziqlanadi.

Ayniqsa turli o'simlik bitlari, o'rgimchakana, komstok qurti, fitonomus va qandalalar lichinkalari bilan oziqlanishni xush ko'radi.

Oltinko'zning voyaga yetgan zotlari binolarda qishlab chiqadi. Qishlab chiqqan oltinko'zlar erta bahorda (mart oxiri aprel oyi boshlarida) sutkali harorat 10-11°S ga yetganda faollashadi, qo'shimcha oziqlanadi (gul changi bilan), juftlashadi va so'ngra tuxum qo'yishga kirishadi. Bitta urg'ochi sutka mobaynida 65 taga qadar, hayoti davomida esa 500-750 tagacha tuxum qo'yadi.

Tuxumdagi embrional rivojlanish ob-havo sharoitiga bog'liq holda 4 dan 15 kungacha davom etadi. Tuxumdan chiqqan lichinkalar tuxum poyachasi bo'ylab pastga tushadi va ozuqa izlay boshlaydi. Lichinka uch yoshni o'tab g'umbakka aylangunga qadar, 7-21 kun kerak bo'ladi, g'umbaklik fazasining rivojlanishi esa 5-16 kungacha davom etadi.

Dala sharoitida o'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishida, g'o'za bitlari va o'rgimchakkana kompleksiga qarshi oltinko'zni qo'llashdan yuqori samara olish uchun entomofag: 1:10 nisbatda ikkinchi yoshdagi lichinkalar gektariga kamida 150-200 ming dona dalaga tarqatilishi lozim.

Ging (sirfid) pashshalari (Diptera turkumi, Lyrpxidas oilasi). Bu oilaga mansub hasharotlar turli ekinlarga tushadigan va keng tarqalgan samarali entomofaglardan biri hisoblanadi. O'zbekistonda tarqalgan sirfid pashshalarning 20 dan ortiq turi tabiatda o'simlik bitlarini samarali kamaytirib turadi va bu jihatdan katta ahamiyat kasb yetadi. Ko'pchilik turlarning voyaga yetganlari tiniq rangli bo'lib, ari yoki asalarilarni eslatadi.

Tuxumlari cho'ziq oval shaklda oq, lekin ingichka yo'lli bo'ladi. Lichinkalari oyoqsiz, chuvalchangsimon shaklli, tanasining old tomoni, torayib boradi, yassiroq och tusli yumshoq kutikulali bo'lib, mayda tukchalar bilan yoki bo'rtiqchalar bilan qoplangan.

G'umbakning tanasi silindr yoki noksimon shaklda, ko'kish sariq yoki qo'ng'ir tuslarda bo'ladi. O'zbekiston sharoitlarida sirfid pashshalari g'umbak fazasida qishlaydi, lekin katta yoshlardagi qishlovchi lichinkalari ham uchrab turadi. Ular asosan tuproqda, o'simliklarning qoldiqlari ostida, kuz mavsumida daraxt kovaklari hamda po'stloqlarida qishlab chiqadi.

Qishlab chiqqan g'umbaklardan mart oxiri-aprel boshlarida yetuk pashshalar uchib chiqadi. Bu davrda ularni asosan gullayotgan daraxtlar, yovvoyi o'simliklar o'ziga jalb qiladi. Bunda imagolar gullarning nektari va gul changlari bilan oziqlanadi.

Qo'shimcha oziqlanishdan keyin ular juftlashadi va urg'ochilari tuxum qo'yishga kirishadi. Bu holat odatda aprelda ro'y beradi.

G'o'za nihollari paydo bo'lgunga qadar sirfid pashsha urg'ochilari tuxumlarini daraxt va butalarga, beda, begona o'tlarga qo'yadi va shu joyda o'simlik bitlari kaloniyalarda oziqlanadi.

Sirfid pashshalari lichinkalik fazasida yirtqichlik qilib hayot kechiradi. Ularning eng yoqtirgan ozig'i g'o'zagina emas, balki boshqa ekinlarga ham tushadigan o'simlik bitlari hisoblanadi. Bundan tashqari ular o'rgimchakana, trips va turli hasharotlarning tuxumlari bilan ham oziqlanadi. Sirfid pashshalari ayrim

fazalarining rivojlanishi davomiyligi asosan havo harorati va namligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Masalan bahor faslida embrional rivojlanish 3-4 kunga, lichinkalik fazasi esa 10-15 kunga chuziladi, shu davr davomida u uch yoshni kechiradi. G'umbaklik fazasi 8-12 kunda tugallanadi. Harorat ko'tarilgan sayin rivojlanish davomiyligi ancha qisqaradi. (imago oldi fazalarining rivojlanishi 11-15 kunda tugallanadi).

Katta yoshlardagi lichinkalar juda xo'ra bo'ladi. Bitta lichinka rivojlanish davomida 500dan 2000 tagacha o'simlik biti bilan oziqlanadi.

G'umbaklardan chiqqan pashshalar, odatda ikki-uch kun davomida qo'shimcha oziqlanadi, so'ngra esa jinsiy chatishib va urg'ochisi tuxum qo'ya boshlaydi. Tuxum qo'yish 6-10 kun davom etadi. Shu davr ichida bitta urg'ochi 100 dan 500 tagacha tuxum qo'yishi mumkin. Sirfid pashshalarining jinsiy mahsuldorligini asosan imagoning ozuqa sifatiga va miqdoriga, lichinkalar oziqlanadigan o'simlik bitlarining turi, rivojlanish muddati va boshqalarga bog'liqdir. Urg'ochilari 12-16 kun, erkaklari 6-8 kun yashaydi.

Sirfid pashshalari o'simliklar vegetasiyasi davrida stasiyalarini o'zgartirib turadi. Bu ozuqaga bog'liq albatta. Bahorda ular meva daraxtlarida, bedazorda, begona o'tlar va sabzavot poliz ekinlarida yig'ilishsa, g'o'zada o'simlik bitlari kaloniyalari paydo bo'lishi bilanoq g'o'za paykallariga o'tib kech kirguncha u yerda yashaydi.

O'zbekistonda sirfid pashshalari mavsum davomida 4-5 nasl beradi va sentyabr oxiri oktyabr boshlarida ularning qishlovchi g'umbaklari paydo bo'ladi. Ammo voyaga yetgan Ging pashshalari noyabr oxiriga qadar tabiatda uchrab turadi.

Levkopis pashshalari (Diptera turkumi, chamasmyiidak oilasi, kumushsimon yaltiroq hasharot). Voyaga yetgan hasharotning gavdasi 2-3 mm, mart oxiri –aprel boshlarida qishlovdan chiqadi.

Lichinkalari oq rangli qornining oxirgi qismida 2 ta shoxchasi bor. Lichinka tanasining usti esa sarg'ish-qoramtir tukchalar bilan qoplangan. Bu lichinkalar bir

sutkada har biri 30 ta, butun hayoti davomida esa 100-400 ta o'simlik bitlarini yo'q qiladi. Voyaga yetgan levkops pashshalari gul nektariga nihoyatda uch bo'lib, gullayotgan o'simliklar ustida uchib yuradi va guldan-gulga qo'nib nektar bilan oziqlanadi. Bir yilda turt-besh avlod beradi. Levkops pashshalaridan Lenkolpis nines Tones., L.

Glypxixinavora Tones.. va L pollidolineata Tames.larni keng tarqalgan turlar sifatida qayd qilish mumkin.

Yirtqich gallisa chivinlari (Cecidomyiidec oilasi) mayda, tanasi 1-5 mm o'lchamdagi nozik chivinlar bo'lib, mo'ylovlari va oyoqlari uzun, qorin qismi yarmi ochiq qizil pushti-qizg'ish rangli bo'ladi.

Lichinkasi mayda, qizg'ish-sarg'ish rangli, lichinka ko'krak bo'g'imlarida kurakchalari bor va kurakchalar lichinka sakrab harakatlanishiga yordam beradi. Chivin g'umbagi jigarrang.

Gallisa chivinlari o'simlik bitlari koloniyalari orasiga o'rtacha 40-50 ta tuxum qo'yadi. Tuxumdan chiqqan lichinkalar o'simlik bitlari oziqlanadi va lichinkalari pillacha ichida g'umbakka aylanadi. Gallisa aprel oyidan kech kuzgacha hayot kechirib yiliga 4-5 marta avlod beradi.

G'o'za bitlarining parazitlari. O'zbekiston sharoitida pardasimon qanotlilarning ko'pgina turlari g'o'za bitlari hisobiga parazitlik qiladi. Afidid (Aphidiidac) lar oilasiga mansub hasharotlar keng tarqalgan bo'lib, ular katta ahamiyat kasb etadi. G'o'za bitlari hisobiga yashaydigan 11 turga mansub parazit aniqlangan. Ular mayda hasharotlar bo'lib, tanasining o'lchami 4-5 mm dan oshmaydi. Ayrim parazitlar tuxumlari rangsiz tiniq bo'lib, tanasining o'lchami uncha katta emas, o'rta qismi qorayibroq va atrof aylanasi oqaribroq turadi. Cho'zinchoq ellips shaklida, uzunasiga bir muncha egilganroq bo'ladi.

Lichinkalari tiniq bo'lib, tanasi 13 ta kichik bo'g'imlardan iborat. Yirik boshi, ko'krak bo'g'imlaridan ajralib turadi. Sirtki xitin qavatida sust rivojlangan. Har bir bo'g'imining sirti aylanasi tukchalar bilan qoplangan. Yelka tomonidagi tukchalari,

ayniqsa yaxshi ko'rinib turadi. G'umbakning shakli hasharotlarning voyaga yetganiga o'xshab ketadi. Tanasi sarg'ish, oq rangli, qalin ipaksimon iplardan to'qilgan pillaga o'ralgan holda murda bitlar ichida joylashadi.

Afididlar oilasiga mansub hasharotlar o'simlik bitlarining ichki parazitlari bo'lib, ularning hayot kechirishi bir-biriga o'xshab ketadi.

Afididlar tabiatdagi katta yoshlardagi lichinkalik fazasida bitlarning ichida qishlaydi. Qishlab chiqqan lichinkalar o'sha zahoti g'umbaklanadi va mart oxiri aprel boshida g'umbaklarda voyaga yetgani uchib chiqadi. Xo'jayinning mo'miyolangan tanasidan chiqish oldidan parazit kichkina teshik ochadi. Dastlab bu teshikdan mo'ylablar, so'ngra bosh ko'rinadi. Parazit mo'miyoni tashqaridan paypaslagandek mo'ylablarining to'xtovsiz qimirlatib, teshikni kengaytiradi va nihoyat oldingi oyoqlari yordamida tashqariga chiqadi.

Uchib chiqqan parazitlar asosan yovvoyi va begona o'tlarga, ya'ni bitlar koloniyalari manbalariga tarqaladi. Bazi turlari jinsiy a'zolari yetilgan holda uchib chiqaradi-da, darhol juftlashadi. Ba'zilar esa ikki-uch kun oralatib tuxum qo'ya boshlaydi. Ular partenogenetik yo'l bilan ko'payishi mumkin. Bunda urug'lanmagan tuxumlardan faqat erkak zotlar rivojlanadi. Urg'ochilari quyoshli issiq kunlarda havo harorati 20°S dan oshganda juda faollashdi. Harorat 30°S dan ko'tarilganda va bulutli sovuq kunlarda ularni o'simlik bitlari koloniyalarida payqash qiyinroq bo'ladi.

Parazitning urg'ochilari tuxum qo'yish uchun, asosan bitlarning xidi va ularning ajratgan chiqitqilari, shuningdek o'simliklarning gullariga talpinadi. Koloniyalarni payqaganlari mo'ylablari bilan o'ljani paypaslab, unga yaqinlasha boshlaydi va bit tanasining sirtini teshadi. Ular asosan ikkinchi-uchinchi yoshlardagi o'simlik biti lichinkalariga tuxum qo'yadi, voyaga yetgan va qanotli bitlarni kamdan-kam zararlaydi. Har-xil turlardagi afididlarning jinsiy mahsuldorligi 50 dan 3000 tagacha o'zgarib turadi. Bu hol voyaga yetgan parazitlarning yashash davomiyligiga, afzal ko'rinadigan xo'jayinning miqdori va turiga, atrof muhitning harorati hamda nisbiy namligi va boshqa tashqi muhit ta'sirlariga bevosita bog'liq. Afididlardan

zaxarlangan g'o'za bitlari dastlab tashqi ko'rinishidan sog'lomidan farq qilmaydi. Ammo parazit lichinkalari rivojlangan sayin u oziqlanmay va harakatlanmay qoladi, tanasi juda shishib ketadi, rangini o'zgartiradi va bit o'ladi. Undan mo'miyolangan xitinli qobig'igina qoladi xolos.

Parazitning embrionlik rivojlanishi uch-turt kun davom etadi, shundan keyin tuxum qobig'i yoriladi va undan lichinka chiqib, xo'jayinning ichki a'zolari bilan oziqlanadi.

Lichinka 8-15 kun davomida to'rt yosh kechiradi. U g'umbaklanish oldidan ingichka ichaksimon iplardan pilla o'raydi va uning ichida g'umbakka aylanadi. G'umbaklardan ikki besh kun o'tgach, voyaga yetgan parazitlar bit tanasidan uchib chiqadi. Uning yashash davomiyligi, oziq mavjudligiga hamda atrof-muhit sharoitlariga qarab, 4 dan 15 kungacha boradi.

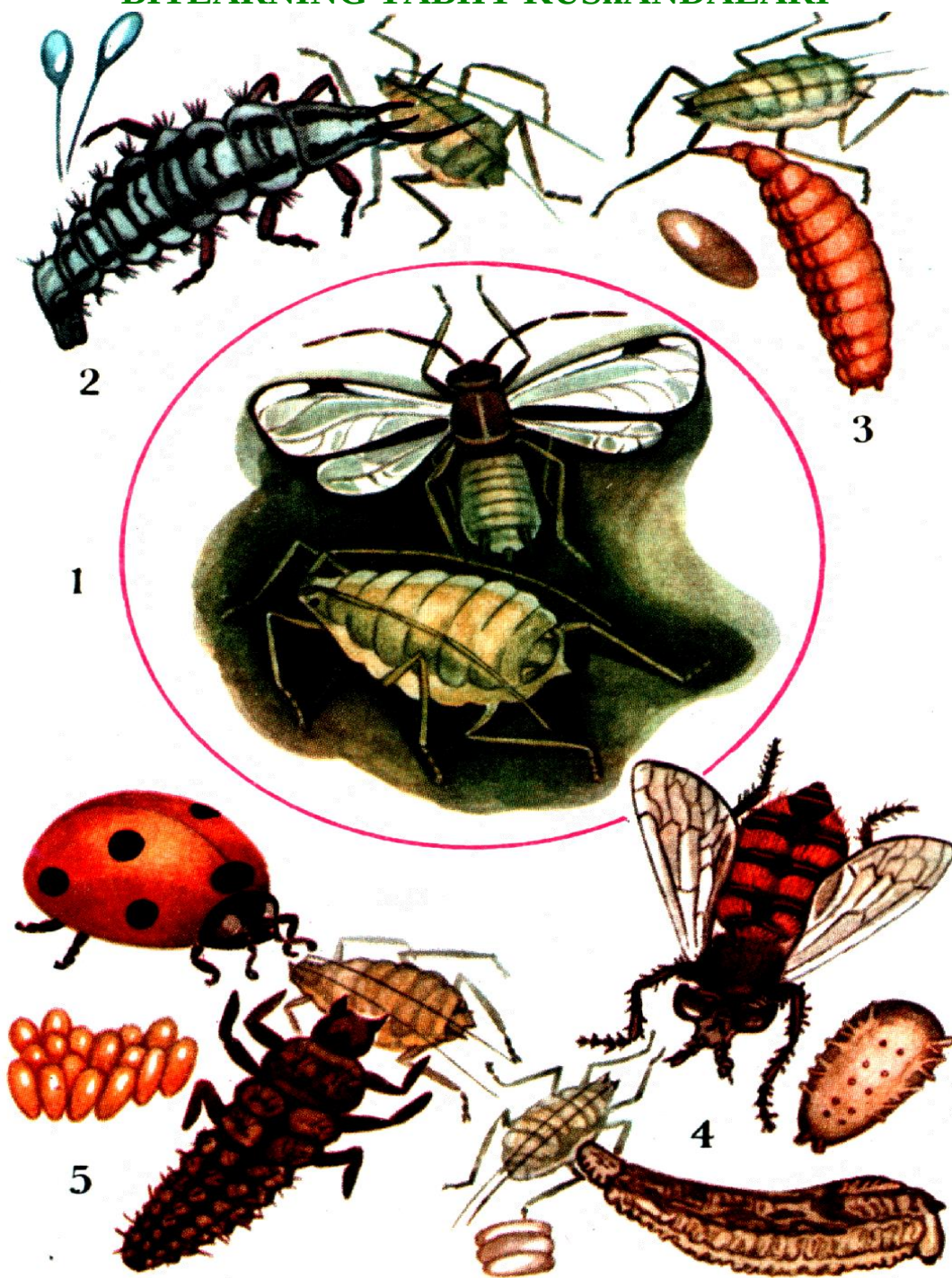
Qo'shimcha oziqlanish imagonining umrigagina emas, balki tuxumlarning yetilishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda urg'ochilarning jinsiy mahsuldorligi va parazitlarning samaradorligi oshadi. Ular imagenal fazada gul nektari o'simlik bitlari chiqitlari bilan oziqlanadi.

O'zbekiston sharoitida bu oilaga mansub hasharotlar 5-7 avlod berib rivojlanadi va vegetasiya davomida turli stasiyalarga tarqaladi, bu xo'jayin tarqalgan manbalarga bog'liqdir.

Avgustda g'o'za bitlarini zararlaydigan parazitlarning samarasi (faqat afididlar oilasidagilar emas, boshqalari ham) keskin oshadi. Sentyabr oxiriga borib esa kamayadi. Oktyabrning o'rtalarida ular qishlovga kirishi kuzatila boshlaydi.

O'simlik bitlari hisobiga yashaydigan afididlar va boshqa parazitlar g'o'za hamda boshqa ekinlarni himoya kilishda sezilarli o'rin tutsada, ammo ular yaxshigina samara berishiga qaramasdan, xo'jayin bilan sinxron rivojlanmasligi, kimyoviy preparatlar qo'llanishdan qirilib ketishi joydan-joyga ko'chishi va sust tarqalishi tufayli o'simlik bitlari miqdorini zararsiz darajada saqlay olmaydi.

BITLARNING TABIIY KUSHANDALARI

1-g'o'za biti (qanotli va qanotsiz urg'ochilari); 2-tuxum va bitni yeyayotgan oltinko'zning lichinkasi; 3-tuxum va bitni zararlayotgan gallisa lichinkasi; 4-sirfid pashshasi (imagosi, g'umbagi va bitni yeyayotgan lichinkasi); 5-yetti nuqtali xonqizining qo'ng'izi, tuxumi va bitni yeyayotgan lichinkasi

II.BOB.

TADQIQOT MATERIALARI VA USULLARI .

Tadqiqot materiallari sifatida g'o'za bitlari, beda biti, poliz yoki g'o'za biti, katta g'o'za biti, yashil bit, issiqxona (shaftoli) biti, g'o'za bitlarining tabiiy kushandalari: xonqizi qo'ng'izlar, oltinko'zlar, sirfid pashshalaridan foydalanildi.

G'o'za bitlari va ular tabiiy kushandalarini quyidagi usullar bilan hisobga olindi.

Begona o'simliklarda paydo bo'lgan o'simlik bitlarining soni bahorda, ular g'o'zaga o'tmasdan oldin, kuzda esa dastlabki sovuq tushishi bilanoq aniqlandi. Buning uchun dala yoqalarida har 20-25 m oralig'ida 20 tadan namuna olinadi (bir namuna olingan maydonchalarning o'lchami 50x50 sm bo'ladi).

Har bir namunadagi o'simliklarning har bir tupi sinchiklab qarab chiqiladi, zararlangan va zararlanmagan tuplari aniqlanadi va 5 ta zararlangan o'simlikdagi (qo'ypechak, qiyog, jag'-jag', zupturum, itgunafsha, paxtatikon) va boshqalar bitlarning boshqa so'ruvchi zararkunandalarning soni hisoblab chiqiladi.

Ekin maydonlaridagi so'ruvchi zararkunandalarni aniqlash maqsadida 5 gektargacha bo'lgan, har bir dala maydonidan diagonal bo'ylab 20 tadan namuna olinadi, har bir namunada 5 tadan o'simlik sinchiklab ko'rib chiqiladi va bunday o'simliklar bitlar va boshqa so'ruvchi zararkunandalar bilan zararganligi aniqlanadi, zararlangan o'simlik miqdori sog'lom, zararlanmagan o'simliklarga nisbatan necha foizni tashqil etishi hisoblab chiqiladi.

G'o'zada o'simlik bitlarini topish uchun o'simliklarning o'suv nuqtasi va barglari sinchiklab qarab chiqiladi.

Yosh nihollardagi (g'o'za shonalanganiga qadar) o'simlik bitlarining (va boshqa so'ruvchi zararkunandalarning) sonini aniqlash uchun namunadagi 5 ta o'simlikda, g'o'za shonalagandan so'ng esa uchtdan barg ajratilib, ulardagi o'simlik

bitlari va boshqa so'ruvchi zararkunandalar soni hisoblanadi. Nazoratda to'plangan ma'lumotlarni maxsus daftarga yozib boriladi.

So'ruvchi zararkunandalarning 100 bargdagi sonini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi.

$$X = \frac{K \times L \times Z \times 100}{R}$$

bunda: X- o'simlik bitlarining 100 bargdagi soni;

R-shu dalada tekshirilgan umumiy o'simliklar soni;

Z-zararlangan o'simliklar soni;

L-zararlangan o'simliklardagi shikastlangan barglar soni;

K-bitta zararlangan bargdagi o'simlik bitlarining soni.

O'simlik bitlari miqdoriy sonini g'o'zada hisoblash murakkabligi va ko'p vaqt talab qilinishini hisobga olib, bu zararkunandalarga qarshi kimyoviy ishlov berish yo'li bilan, ya'ni zararlanish darajasiga (0 dan 5 ballgacha) yoki o'simlikning zararlanish foiziga qarab amalga oshiriladi.

Bunda :

0 ball - o'simlikda g'o'za bitlari qayd qilinmagan;

I ball - zararkunandalar koloniyalari o'simlikning (yoki bargining) alohida kichikroq uchastkalarini egallaydi (5 % gacha sathini).

II ball- koloniyalar bilan o'simlik (yoki barg) sathining 5 dan 25% gachasi qoplangan.

III ball- o'simlik (yoki barg) sathining 50 % gachasi zararkunandalar bilan qoplangan.

IV ball- o'simlik (barg) sathining 70 % ga zararkunandalar tarqalgan.

V ball- o'simlik sathi 75 % dan 100 % gacha zararkunandalar bilan qoplangan.

O'simlikni g'o'za bitlari bilan II balli zararlanishi, ekinni kimyoviy vositalar bilan zararkunandalarga ishlashga asos bo'ladi.

G'o'za bitlari tabiiy kushandalaridan xonqizi qo'ng'izlari, sirfid pashshalari, oltinko'zlarning sonini aniqlash maqsadida har bir ekin (g'o'za) maydonidan 20 tadan namuna olinadi. Har bir namunadan 5 tadan o'simlik ajratilib, undagi kuzatilgan g'o'za bitlari yirtqichlarining tuxum, lichinka, g'umbak va voyaga yetgan zotlari hisob daftariga yozib boriladi.

G'o'za bitlari afidiid (parazit) lar bilan zararlanishi darajasini hisoblashda har biridan 5 tadan o'simlik bo'lgan 20 namuna (har bir daladan) olinadi. Har bir o'simlikdagi umumiy g'o'za bitlari va zararlangan hamda sust harakatli bitlar sanalib hisobot daftariga kiritiladi.

Afidiidlar bilan zararlangan g'o'za bitlarining qalinligini aniqlash maqsadida, ekin maydonining har joyidan 10 tadan o'simlik olinib, ulardagi umumiy barglar soni shu barglar orasida zararlangan, o'simlik bitlari soni alohida qayd qilinadi. Parazitlar bilan zararlangan hasharotlarning soni 100 ta bargda hisoblab chiqiladi.

III. Tadqiqot natijalari

3.1 G'o'za bitlari tarqalishi, morfologik va biologik xususiyatlari.

Tropik oblastlarda kelib chiqqan poliz biti 60 °S shimoliy kenglik bilan 40 °S janubiy kenglik, ya'ni O'rta Osiyo, Yevropa, Amerika, Meksika, Janubiy Amerika, Misr, Hindiston va hokazoda tarqalgan.

Poliz yoki g'o'za biti O'zbekistonda ham keng tarqalgan tur hisoblanib, Zarafshon vohasining, jumladan Navoiy viloyatining barcha hududlarida ham tarqalgan. G'o'za yoki poliz biti *Aphis gossypii* Glov qanotli va qanotsiz shakllarda bo'lib, qanotsiz formasining shakli tuxumsimon cho'zinchoq, tanasining o'lchami 1,2-2,1 m.m, rangi bahor va yoz oylarida yashil sarg'ish-yashil, kuzda esa ko'k-yashil rangga kiradi. Qanotlisi tanasining hajmi 1,2-1,9 m.m, rangi yashil va ko'kragi qora tusli, bu bitning qorin qismida bir juft suyuqlik naychalari mavjud.

Zararkunandaning lichinkalari tashqi ko'rinishdan voyaga yetgan bitga juda o'xshash bo'lib, ular faqat tana o'lchamining kichikligi, mo'ylab bo'g'imlari sonining ozgina va suyuqlik naychalarining bir oz kaltaligi bilan voyaga yetgan zotlaridan farqlanadi.

Lichinkalari voyaga yetgan zotga aylanishi uchun 4 yoshni o'taydilar. Lichinkalar ham voyaga yetgan bitlarga o'xshash oziqlanib g'o'za va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarga zarar yetkazadilar.

Biologik va ekologik xususiyatlari, jumladan ko'payish manbalari:

G'o'za biti boshqa o'simlik bitlari singari kichik (partenogenetik) usulda, tirik lichinka tug'ib ko'payadi. U asosan ekin maydonlari va ular atrofidagi begona o'tlarda ko'payadi. Bizning ko'rsatkichlarimizda g'o'za biti quyidagi begona o'tlarda zubtutum (baqayaproq, bargizub yoki ilontili), itgunafsha, jag'jag', paxtatikan (pattatikon), rango't, sutlama (ixroj) va boshqa begona o'tlarda qishlab chiqadi.

Bahorda havo harorati +12 darajaga yetganda poliz biti qishlovdan uygonib

dastlab begona o'simliklarda (qishlab chiqqan) 3-5 martagacha nasl beradi. Har bir urg'ochi zot 45-50, ayrim serpushtlari esa 80 donagacha tirik lichinka tug'adi. Havo haroratiga bog'liq holda, ayrim yangi tug'ilgan bit lichinkalari 3 kundan, o'rtacha 6-6 kundan keyin voyaga yetib, ular ham tirik lichinka tug'ishga kirishadilar. Voyaga yetgan bitlarning umri 14 kundan 40 kungacha davom etadi.

Zararkunanda may oyi birinchi yarmidan boshlab g'o'za nihollariga o'ta boshlaydi. Dastlab zararkunanda urug' barglari ostida va o'simlik o'suv nuqtasiga joylashib olgan holda so'ra boshlaydi. Jiddiy zararlangan o'simliklar qo'sh shoxa (vilka) hosil qiladi. G'o'za chin barglari hosil qilgach g'o'za biti bilan barglar shapalog'i ostida o'rnashib olib, barglarni bujmaytiradi, natijada kuchli zararlangan barglar ichkarisiga qarab qayriladi va baglar ustida burmalar hosil bo'ladi. Mavsum davomida zararkunanda g'o'zada 22 martagacha nasl berishi mumkin.

Odatdagi yillarda havo haroratining keskin o'sib ketishi natijasida zararkunanda qanot chiqarib boshqa salqinbop va begona o'simliklarga yoppasiga ko'chib o'tadi. G'o'zadan tashqari poliz biti ayniqsa bodringda, qovun, tarvuz, loviya va bir qancha (25 oilaga mansub 48 tur) ekin va begona o'simliklarda oziqlanib ko'payadi.

Avgust oxiri va sentabr boshlarida havo haroratining birmuncha pasayishi va nisbiy namlik oshishi poliz bitining g'o'zada rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi va zararkunanda qayta g'o'zaga ko'chib o'tib yangidan ommaviy ko'payishiga sabab bo'ladi.

Ayniqsa oktabr oylarida g'o'za tuplari 100% gacha zararlanib voyaga yetgan bit va lichinkalar soni har bir o'simlikda minglab uchraydi. Ammo g'o'zani dastlabki sovuq urib ketgandan so'ng zararkunanda qanot hosil kilib, g'o'za qator oralari va uning atrofidagi yuqorida keltirilgan begona o'tlarga qishlash uchun ko'chadi.

G'o'za biti sovuqqa birmuncha chidamli bo'lib -9 daraja haroratda ham o'lmaydi, harorati -15 darajadan tushganda ularning bir qismi – 20 darajadan oshganda esa sovuqdan batamom qirilib ketadi.

G'o'za biti voyaga yetgan nimfa va lichinkalik davrida qishlaydi.

Zararkunandaning hyech kachon erkak zotlari uchramaydi.

Qishlash davomida havo harorati +3 dan +5 va undan yuqoriga ko'tarilgan voyaga yetgan bitlarning tirik tug'ib ko'payishi ham qayd etilgan.

Shuni alohida qayd qilish o'rinliki, g'o'za biti umumiy daraxtsimon va butasimon o'simliklarga aloqasi bo'lmasdan, zararkunanda bunday o'simliklarda umuman qishlamaydi va ko'paymaydi.

G'o'za biti ko'paygan yillari nafaqat g'o'za nihollariga balki, to'liq rivojlangan o'simliklarga ham katta zarar keltiradi va o'simlikni holsizlantiradi. Shuningdek poliz biti g'o'za barglarini muntazam so'rishi natijasida o'simlikda o'tadigan biokimyoviy jarayonlarni buzilishi sodir bo'ladi. Bunda barg bandlaridagi karbonlar miqdori o'rtacha 40 %, o'simlik poyasi va ildizidagi karbonlar esa 50 % gacha kamayadi. (Nevskiy, 1942). Buning natijasida o'simlik hosil organlariga yetarli ozuqa yetkazib bermaydi va ularning to'kilishiga olib keladi. Bundan tashqari bargdagi xlorofill miqdori kamayib, barg ayrim qismlarining qurishiga, zararkunanda chiqindilari bilan barglar sirtidagi qismi ifloslanib fotosintez jarayonlarning buzilishiga ham olib keladi. Ayniqsa kuzda poliz bitining ommaviy ko'payishi tufayli zararkunanda yopishqoq chiqindilar bilan paxta tolasi ifloslanadi va bunday ifloslangan toladan bir qancha *masrosporium*, *Sladosporium*, *Sapnodium* va *Altornitik* avlodlariga tegishli soprafit zamburug'lar rivojlanib paxta tolasi sifati buziladi.

Poliz biti virus kasalligini g'o'za va poliz ekinlariga yuqtirishi tufayli barg bujmayish kasalligini kelib chiqishi Ozarbayjon, Turkmaniston va Tojikistonda kuzatilgan. (Verderevskiy 1941: Moskoves, 1940., Bukuzim, 1956)

Beda biti – *Arhis Graecivora Coch.* G'o'zadan tashqari beda, mosh loviya, yeryongoq va poliz ekinlariga zarar yetkazadi. Bitning tana o'lchami poliz bitiga teng keladi, ya'ni qanotsiz bitning o'lchami 1,4-2,1 mm bo'ladi. Qanotsiz bitlarning gavdasi keng, tuxum shaklida, rangi to'q qo'ng'ir jigarrangdan tortib to qora ranggacha bo'ladi. Bosh va kuragi qorinchasiga qaraganda qoramtirroq, sonli, boldir uchlari va oyoq panjalari to'q qo'ng'ir rangda, boldirlarning uchidan boshqa qismi

sariq rangli, shira naychalari qora tusda, mo'ylovlarining uzunligining uchdan ikki qismiga teng keladi. Qanotli bitlarning qorinchasi qo'ng'ir rangli bo'lib, qorinchasidan qora ko'ndalang chiziqlar o'tadi, boshi va kuragi qora, mo'ylablarining asosiy bo'g'imlari qoramtir, boshqa qismlari oqish-sariq, shira naychalari qora rangli, qanotli bitlarning mo'ylabchalari qanotsiz bitlarnikiga qaraganda uzunroq bo'ladi.

Lichinkalari to'q jigar, xira rangli tuxumdan yangi chiqqan lichinkalar tuq yashil rangda bo'ladi.

Bu bit hammaxur bo'lib, O'rta Osiyo 60 turdan ko'proq yem xashak o'simliklarda, ayniqsa dukkakli o'simliklarda oziqlanadi. U erta ko'klamdan boshlab asosan beda va yovvoyi holatda o'sayotgan ba'zi dukkakli o'simliklarda uchraydi. Keyinchalik bedaning o'sishi davrida boshqa o'simliklarga, jumladan g'o'za va ayniqsa oq akasiyada oziqlanadi. Yosh novda va barglarda ko'plab urchiydi. Kunlar isib novdalar dag'allanishi bilan boshqa o'simliklarga shu jumladan bedaga qaytib kuchib o'tadi. Bir mavsum davomida 20 martadan ortiq tirik tug'ib nasl koldiradi.

Katta G'o'za yashil biti – *Acerthosiphon gossypii* Mordw.

G'o'zadan tashqari mosh loviya va boshqa o'simliklar shirasini so'radi. Boshqa g'o'za bitlariga qaraganda yirikroq bo'lib, tanasining o'lchami 3-4 mm, mo'ylablarining uzunligi 4,5 mm dan uzunroq bo'ladi. Shira naychalari bir milcha uzun, o'lchami 1,7 mm tanasi cho'zinchoq shaklda, yashil ba'zan sarg'ish rangli bo'ladi, qanotlilaridan bir muncha maydaroq.

Katta g'o'za yashil biti yantoq, achchiqmiya, qizilmiya, keksa va boshqa begona o'tlarda hamda g'o'zapoyada tunimlik davrida qishlaydi va shu o'simliklarda ko'proq uchrab zarar yetkazadi.

2011-yili Navbahor tumani fermer xo'jaliklarida g'o'za ko'chatlari 4 may nazoratlarimizda katta g'o'za yashil biti kamdan-kam sonda qayd qilingan bo'lsa, bu davrda uning miqdoriy soni yantoqda bir muncha yuqori edi. 10 maydan boshlab g'o'za nihollari 2-3 tadan chinbarg hosil qilishi davrida har bir g'o'za niholida katta g'o'za bitining soni 2-3 tadan qayd qilina boshlanadi.

Issiqxona (shaftoli) biti

Qanotsizning rangi sarg'ish-yashil yoki yashil, mo'ylablari qoraygan, shira naychalarining yuqori yarmi bir muncha qappaygan. Qanotli bitlarning rangi yashil, to'q yashil, ko'ndalang yo'llari bor, ba'zan bu yullar umumiy dog' bo'lib qo'shiladi. Qanotsiz bitning tanasi o'lchami 1,4-2,5 mm, qanotli bitniki 1,4-2,0 mm, tuxumi kora cho'zinchoq.

Issiqxona biti fakultativ ko'payadigan tur. Uning asosiy o'simligi shaftoli daraxtidir. U shaftoli barglarini juda burishtirib, ba'zan ko'chatlar va yosh daraxtlar bazan nobud bo'ladi. Issiqxona biti asosiy o'simligida (shaftoli) mart oyining ikkinchi yarmida tuxumdan chiqadi. Qanotli bitlar aprelning birinchi yarmidan boshlab paydo bo'ladi. Oraliq ekinlarga uchib ko'cha boshlaydi. Bu jarayon butun yoz bo'yi davom etadi.

Ayrim jinsli bitlar oktabr-noyabr oylarida asosiy o'simligiga qaytib kelib, qishlab qoluvchi tuxumlar qo'yadi.

Issiqxona va parniklardagi oraliq o'simlik turli yoshdagi lichinka va pertogenetik urg'ochi zotlar holida qishlaydi.

Plotnikov biti.

Bu zararkunanda O'zbekiston, Turkmanistonda, Qozog'istonda va Kavkaz orti davlatlarida uchraydi.

Plotnikov biti qanotsiz zotlarning tanasi yashil, boshi qo'ng'ir rangli, shira naychalari kalta, sarg'ish yashil, oyoqlariniki oqish, tanasi ovalsimon bitning uzunligi 1,2-2 mm, mo'ylablariniki 0,92 mm gacha yetadi.

Qanotli bitlarning boshi va kuragi xira qora tusda, qorinchasi bo'z rang, mum dog' bilan qoplangan yashil tusda, naychalari va oyoqlari och yashil rangli, tanasining uzunligi 1,5 mm ga yaqin, mo'ylabchalari 0,75 mm. Qanotlari kam tomirli ikkinchisi medial tomiri kalta bo'ladi. Bit tuxumlarini juzg'un, beda va begona o'tlarga qo'yadi.

Plotnikov biti to'g'ri ko'chmanchi bo'lib, g'o'za va juzg'undan tashqari bodring, pomidor, kungaboqar, gulxayri, olabuta va ayniqsa begona o'tlarda ko'p

yashaydi. Juzg'un bu bit uchun asosiy o'simlik hisoblanadi. Bu bitning tuxumlari juzg'unda qishlaydi. Ko'klamda tuxumdan chiqqan bitlar har tomonga uchib ketadi va kuzda yangidan juzg'unga qaytib keladi. Shu bilan birga bu bitning begona o'tlarga chala holatini yashashi, shuningdek boshqa o'simlikda voyaga yetgan va lichinkalik davrida ham qishlashi mumkin.

G'o'za ildiz biti

Keng tarqalgan (Markaziy Osiyo, Kavkazorti, Yevropa, Shimoliy – sharqiy, Afrika, Misr hamda Shimoliy va Janubiy Amerika) zararkunanda g'o'zadan tashqari beda, pomidor, kartoshka va loviya ekinlarini ham zararlaydi.

Tanasi deyarli har xil shaklda, o'lchami 2 mm, tusi oqish zarg'aldoq, oyoqlari och qo'ng'ir lichinkasining tusi och sariq, shira naychalari bo'lmay ularning o'rnida bo'rtmalar joylashgan. Tanasi oyoq va mo'ylablarning usti mayda tukchalar bilan qoplangan.

3.2 Poliz yoki g'o'za bitining zarari.

Keyingi yillarda poliz yoki g'o'za bitining Navoiy viloyati sharoitida, ayniqsa, unga qarshi intensiv kimyoviy preparatlarni qo'llash jumladan poliz yoki g'o'za biti jiddiy zararkunandaga aylanadi. Xo'jalikda poliz yoki g'o'za bitiga 11 martagacha kimyoviy ishlov berish tufayli bu xo'jalikda zararkunandaning piretroid preparatlarga nisbatan barqarorligi keskin oshishiga, uning ustiga g'o'za keragidan ortiq azotli o'g'itlarning berish 312,6 ga maydonga rejadagi 36 o'rniga gektaridan o'rniga atigi 19 s hosil olindi xolos. (3.21 jadval). Bundan tashqari g'o'za bitining chiqindilari bilan kuchli ifloslanib, bu ifloslangan tolaga turli kasallik qo'zg'atuvchi mikroorganizmlar rivojlanishiga olib keladi. Natijada paxta xom ashyosi nihoyatda quyi sortlarga sotiladi. Bundan xo'jalikda bir muncha iqtisodiy zarar ko'rishga to'g'ri keladi.

**ЎСИМЛИК БИТЛАРИ (APHIDIDAE),
БЕДА ЁКИ АКАЦИЯ БИТИ
(APHIS CRACCIVORA KOCH.)**

Ўрта Осиёда кенг тарқалган бўлиб, 52 тур зарар етказади. Бу ғўзадан май-июн ойларида зарарлайди. Акация бити тухумлик фазасида қишлайди. Партенагенез йўли билан тирик туғиб кўпаяди. 17-20 тагача авлод беради.

Акация бити

ПОЛИЗ БИТИ (APHIS GOSSYPHII GLOV.)

Бу зараркунанда ҳаммахўр бўлиб, ўсимликларнинг 46 турига зарар етказади. Ранги кўкиш сарғишдан то тўқ яшилгача бўлади. Тирик туғувчи урғочиларнинг боши, оёқлари, шира чиқариш найлари қора тусда бўлади. Личинкалик ва имогалик босқичида қишлайди. ғўзадан кейин полиз экин-ларига учиб ўтади. 15-17 мартагача авлод беради.

Полиз бити

3.2.1-jadval

Navoiy viloyati tumanlarida 2011 yil g'o'za maydonlariga poliz bitidan zararlanganlik to'g'risida ma'lumot

№	Tumanlar	Konturlar soni	Maydoni, ga	Hosildorlik, s/ga		Yalpi hosil, t		G'o'za biti qachon tushgan
				reja	amalda	Reja	amalda	
1	Navbahor	60	312,6	39	19	1215	727	27.05-18.08
2	Navoiy	5	38,0	35,1	35,7	133,7	135,7	15.06-10.07
3	Karmana	1	6,0	27	29	34,5	38	06.06
4	Qiziltepa	60	292,6	34,9	35,1	1022	1028,5	10.06-15.08
5	Xatirchi	27	85	30,5	31	1353,3	1351,8	11.06-12.08
	Jami		936,9					

**Poliz bitiga qarshi kurashish maqsadida Samarqand viloyatida yil davomida o'tkaziladigan chora-tadbirlar
(2010 yil va keyingi yillar davomida)**

№	Profilaktik va agrotexnik tadbirlar	Biologik ishlov utkazish tadbirlari	Kimyoviy ishlov utkazish tadbirlari
yanvar	Shur yuvishini sifatli utkazish. Dala atrofidagi begona utlarni va azotlarni yukotish maxalliy ugитlarni chikarish	Mavjud bio- laboratoriyalarda oltinkuz foydali yentomefegeni kupaytirish	Talab etilgan kimyoviy vositalarni zaxirasini yaratish urug'li chigitlarni gandom (snyit) ortu (ukgt) tasir (4 kgit) bilan dorilanadi.
fevral	Dala atrofidagi begona o'simliklarni va axlatlarni yukotish maxalliy ugитlarni yemlardan chikarish	Mavjud bio-laboratoriyalarda oltinkuz foydali entomofagenlarni kupaytirish.	Talab etilgan kimyoviy vositalarni texnikasini yaratish.
mart	Dala atrofidagi begona o'simliklarni yukotish. Yerni yekishga sifatli tayyorlash.	Mavjud biolaboratoriyalarda oltinkuz foydali yentomofegenni kupaytirish hamda oyning uchinchi un kunligidan boshlab dala atrofidagi eski chellar va anik suylazida oltinkuz foydali yentomofegenlarni tarkalishi.	Talab etilgan kimyoviy vositalarni zaxirasini yaratish.
aprel.	Dala atrofidagi begona o'simliklarni uz vaktida yukotish. Mineral ugитlarni kiritishda meyoridan oshmaslik.	Poliz biti bilan zararlangan maydonlarda oltinuuz foydali yentomofeglar gktariga 400-500 donadan chikarish	Axolii turar joylarida maydonlar atrofidagi begona utlarga Fnfend – 57% (0,6 kgt) bilan ishlov berish.
may	Dala atrofidagi begona o'simliklarni uz vaktida yukotish. Zararlangan maydonlarda kultivatlarini yuvib, tozalab keyingi dalalarga tushirish, mineral ugитlarni meyoridan oshmasligi	Poliz biti bilan zararlangan maydonlarda nazoratni kuchaytirish oltinkuz foydali etnomogafni gektariga 4000-5000 donadan chikarish.	Zararlangan maydonlarda karati 5% (0.25-0.3 l/ga) polstar – 10 % (0.3.t.ga) bilan ishlov berish.
iyun	Dala atrofidagi begona utlar o'simliklarini uz vaktida yukotish zararlangan maydonlarga ishlagan kultivatorlarni yuvib, tozalab keyingi dalalarga tushirish.	Poliz biti bilan zararlangan maydonlarda nazoratni kuchaytirib, oltinkuz foydali etnomafagni gektariga 10000 donadan chikarish	Zararlangan maydonlarda Masplan – 20 % (0.15-0.2 l/ga) konfidor – 20% (0.2 l/ga) bilan ishlov berish
iyul	Dala atrofidagi begona o'simliklarni uz	Poliz biti zararlanganda maydonlarda nazoratni	Zararlangan maydonlarda

	vaktida yukotish. Zararlangan maydonlarda ishlagan kultivatorni yuvib tozalab keyingi dalaga tushirish.	kuchaytirish oltinkuz foydali yentomofegeni gektariga 12000 donadan chikarish.	Detsis-25 % (0.25 l/ga) kidinso – 48 % (0.1 l/ga) bilan ishlov utkazish
avgust	Dala atrofidagi begona o'simliklarni uz vaktida yukotish. Bostirib sugorish chigit maydon va axlotum maxalliu ugidlarni sharbat silan kiritmaslik.	Poliz biti bilan zararlangan maydonlarda oltinkuz yentomofegeni gektariga 40000 donadan chikarish.	Zararlangan maydonlarda Donalim 40% (0.4-0.5 l/ga) keilingo – 48 % (0.1 l.ga) bilan ishlov berish
sentabr	Fuza maydonlarida sifatli desoritsiya utkazish zararlangan maydonlardagi paxtani aloxida tartib olish hamda aloxida buntarlarga saklash.		Zararlangan maydonlarda xlorat-magniyda 60 % K-Ye (8-10 l.ga) avgunon (0.1 l/ga) bilan difoliatsiya utkazish
oktabr	Zararlangan maydonlardagi paxta tolasini terib olish va paxta tayyorlash xolida tozalash korxonalarida aloxida buntlarda saklash		
noyabr	Zararlangan maydonlar atrofini begona xas-xashaklardan hamda o'simlik koldiklaridan tulik tozalash	Mavjud biolaboratoriyalarda oltikuz foydali entomofageni kupaytirish	
dekabr	Zararlangan maydonlar atrofini begona xas-xashaklardan hamda o'simlik koldiklaridan tulik tozalash	Mavjud biolaboratoriyalarda oltikuz foydali entomofageni kupaytirish	Urug'li chigitlarni gauchio M (8 kg/t) va tasir (4 kg/t) bilan dorilash.

Viloyatda poliz yoki g'o'za biti ekinlarda vujudga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi zoologiya institutining mutaxassislarini jalb qilgan holda poliz yoki g'o'za bitiga qarshi kurashish yuzasidan 2011 va keyingi yillarda mo'ljallangan chora tadbirlar ishlab chiqildi. (3.2.2 jadval).

Shuni alohida qayd qilish kerakki, keyingi yillarda viloyatda g'o'za bitlarining samarali tabiiy kushandalari hisoblangan xonqizi qo'ng'izlarini muhofoza qilish ularni g'o'za dalalariga jalb qilish, kezi kelganda esa ularni tabiiy o'simliklardan yig'ib g'o'za dalalariga tarqatish ham yaxshi natija beradi.

3.3 Zarafshon vohasi xonqizi qo'ng'izlari.

G'o'za bitlarining samarali kushandalari.

Koksinellidlar yoki xonqizi (*coccinellidac*) qo'ng'izlari oilasiga mansub hasharotlar vakillari tabiatda keng tarqalgan. Xonqizi qo'ng'uzlariga qiziqish buyuk Yevropalik biolog Karl Linneyga oid bo'lib, u o'simlik bitlariga qarshi xonqizi qo'ng'izlarini tavsiya etgan. Erazm Dervin esa issiqxonalarni o'simlik bitlaridan tozalash maqsadida xonqizi qo'ng'izlaridan foydalanishni maslaxat bergan. Angliyada o'simlik bitlarini yo'qotish maqsadida dala va issiqxonalarda zararkunandaga qarshi xonqizi qo'ng'izlarini tarqatish taklif etilgan.

Bunga dalil sifatida 1888-yili Kaliforniyada tarnovchasimon iseriya qurtiga qarshi Avstraliyadan *Radolia kardinalis* Muls, xonqizi qo'ng'izini keltirib (introduksiya) sitrus o'simliklarda qo'llash tufayli nihoyatda yuqori samara olinishi yaqqol misol bo'libgina qolmay, bu o'z navbatida o'simlik biologik himoyasiga tubdan o'zgartirish kiritadi.

2011-yili Navoiy viloyati g'o'za dalalarining may-iyun oylarida ommaviy ko'payish davrida viloyat o'simliklarni himoya kilish markazi maktab o'quvchilarini lisey va kollej o'quvchilarini jalb qilgan holda tabiiy sharoitdan xonqizi qo'ng'izlarini yig'ib g'o'za dalalariga ommaviy tarqatishi, g'o'zani bunday zararkunandadan to'liq tozalashiga olib keldi.

Fanda koksinellidlarning 5000 turi malum bo'lib, shundan 2000 turi MDH

mamlakatlari hududlarida qayd qilingan. O'rta Osiyoda 180 ta turi O'zbekistonda esa kenja oila tur va kenja tur uchraydi. Ularning ko'pchiligi (80 ga yaqin) entomofag sifatida ma'lum (Mansurov, Hamroyev, Babanov, 2002)

Koksinellidlar oziqlanishiga qarab quyidagi guruhlariga ajratiladi.

1. O'simliklar koksinellidlar – fitofaglar o'z navbatida ular ham 3 kenja guruhga bo'linadi.

a) Fitofaglar-o'simlik barglari qisman ularning poyasi va gullari bilan oziqlanadi.

b) Palinofaglar – o'simliklarni guli bilan oziqlanadi.

v) misetofaglar zamburug'lar bilan oziqlanadi.

2. Yirtqich koksinellidlar o'z navbatida to'rt guruhga ajratiladi.

A) Afidofaglar- o'simlik bitlari hisobiga oziqlanuvchi;

B) Koksido-faglar – qalqonbitlar va unsimon qurtlar hisobiga oziqlanuvchi;

V) Mikroentomofaglar – turli xil hasharotlarning mayda qurt va lichinkalari bilan oziqlanuvchi.

G) Akarifaglar – o'rgimchakanalar bilan oziqlanuvchi koksinellidlar.

Koksinellidlar entomofaglar, ayniqsa afidofaglar va akarifaglar sifatida muhim ahamiyat kasb etadilar. MDH mamlakatlari hududlarida madaniy o'simliklar zararkunandalari sifatida 4 koksinellid turlari, shulardan 2 turi O'zbekistonda qayd qilingan.

Yirtqich-entomofaglar koksinellidlarning foydali faoliyatini inobatga olgan holda bir tomondan ularni muhofaza qilish masalasini ishlab chiqish, ikkinchi tomonda esa bu masalani hal qilishda ular tur tarkibini aniqlay olishini qat'iy talab qiladi.

Koksinellidlarning morfobiologik xususiyatlari.

Koksinellidlar-uncha yirik bo'lmagan qo'ng'izlar bo'lib, ular odatda qisqa cho'ziq, tepasi qovariq osti esa yassidir. Ularning rangi o'zgarib turadi. Ko'pchilik shakllarda rangi tiniq- qizil yoki sariq, qoramtir nuqtasi yoki dag'al bo'lib, ayrimida o'ziga xos shakl hosil qiladi. Tana tepasi yallang'och, yaltiroq yoki tuklar bilan

qoplangan, turli tuman nuqtalardir. Tananing ostki qismi, oyoqlari deyarli har doim kalta tukchalar bilan qoplangan.

Koksinellidlarning boshi ko'ndalang, dumaloq, tepasi tekis, dorzal tomonidan orqasi dumaloqlangan. Ayrimlari peshonasining oldingi cheti deyarli to'g'ri yoki bir oz egilgan, boshqalarida esa do'ngsimon chiqib turuvchi, sezilarli qovariq, yuzalari keng, bir oz hurpayganroq, ko'zlari oval-buyraksimon va mayda olti qirrali fasetkali dumaloq, boshining yonlarida joylashgan, tepadan ularning bir qismi ko'zga tashlanadi, mo'yablari to'g'nag'ichsimon, qilchalar bilan qoplangan, yuqori jag'lar asosi va ko'zlar oralig'ida yoki ko'z oldida joylashgan. Mo'yablarining bo'g'imlari juda turlichadir. Platynopis avlodida ularning soni 10 ta, chilorus 8- bo'g'imli, *Exochomus*-9 bo'g'imli. Subcoccinellid -11 bo'g'imli va h.k. Koksinellidlar ayrim formalarida (*geperospislar*, *xilokoruslar*) mo'yablar qisqa boshqalarida esa (*coccidulini*) boshidan bir oz uzunroq.

Koksinellidlar kesimi ko'ndalang, atroflari to'g'ridan-to'g'ri dumaloqlangan yoki egilgan, ayrimida oldi chegarasi bo'rtgan bo'ladi. Ayrim turlarda qanshar chekkasi hoshiyalangan. Yuqori labi kichkina ko'ndalang, odatda oldingi chekkasi va yonlari dumaloqlangan yuqori jag'lari o'roqsimon, Subkossinellini kenja oilasida kuchli, yuqorisi ko'p tishli va asosi tishsiz, boshqalarida asosan yirtqich turlarda oddiy yoki tepasi sitilgan va asosi oldida tishchasi mavjud. Ostki jag'lari 4 bo'g'imli paypaslagichlardan iborat bo'lib, oxirgisi boltasimon.

Koksinellidlarning oldingi yelka chekkasi dumaloqlangan ko'ndalang qanotining asoslari oldingi qismi turtib chiqqan va oldingi va pastga davom etadi. Ya'ni ko'z asoslarini qamrab olgan. Oldingi yelka turli nuqtalar, oddiy qushaloq hoshiyalangan, ayrimlarida bunday nuqtalar bo'lmaydi. Old ko'krakcha oxirgisi odatda bo'rtgan, bo'rtma yo'llari mavjud. Ayrim turlarda ular qisqa bo'lib, oxirgi chetiga yetib bormaydi. Boshqalarida uzun bir-biriga nibatan turlicha joylashgan. Ayrim koksinellidlarda ular bo'lmaydi.

Xonqizi qo'ng'izlarining yelkasi qisqa, oldingi qismi turlicha tuzilishga ega, orqa yelkasi keng, deyarli kvadrat shaklda, ko'pincha ko'ndalang shtrixli va o'rtasida

ko'pincha aniq ko'ndalang choki yaqqol ko'zga tashlanadi. Oldingi-o'rta va orqa ko'krakning ekisterk va epimering rangi va nuqtachalari o'zgarib turadi. Epimerlari oldingi yelkacha biriktirilgan, aniq ajratish mumkin. Episterlari oldingi yelkada aniq ajralgan. Ular epimerlar orasida, ko'kragi va o'rta-oldingi ko'krak tirqishida joylashgan. Qolqoncha uchburchak shaklga ega, ayrim turlarda uning yon tomonlari yengilgina bo'rtgan.

Qanotustligi cho'zinchoq, ichki cheti va tashqari oval qismiga deyarli to'g'ridan to'g'ri asosli. Ularning tepasi ko'pincha boltasimon va bir-biriga to'g'ri keladi, ayrimida esa keskin ajralgan bo'ladi. Qanotustligining shakli va rangi har bir tur uchun alohida xususiyatga ega bo'lib, turni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qanotustligi ravshan bo'lgan, mustaqil va bir-biriga tutashgan yirik mayda dog'chalari va nuqtachalar bilan qoplangan. Ularni soni va joylashish tipi odatda alohida turlarni aniqlash uchun xarakterli xususiyatdir.

Koksinellidlarning qanoti keng, chuziq, dumaloqlangan, oxirgi cheti to'liqsimon va parraksimon.

Oyoqlari yaxshi rivojlangan, qalin qishgi tuklari bilan qoplangan, o'z navbatida mos, o'ynagich, son, boldir va panjalaridan iborat. Boldir uzunchoq, ularning ichki qismi 1-2 mustahkam uzun yoki bir muncha kalta shporalar bilan taminlangan. Barmoqlari 4 bo'g'imli. Birinchi eng yirik, ikkinchisi birinchisidan kaltaroq bo'lib, shakli kurakchaga o'xshayli, uchinchi eng mayda, kalta silindrsimon, to'rtinchisining asosiga zich joylashgan va ikkinchisining chuqurchasiga berkilgan, shuning uchun ham uch barmoqlikka o'xshab ko'rinadi. Oxirgi barmoq bo'g'imi ikki tarmoqli har-xil turlarda turlicha o'rashgan bo'ladi. Tirnoqlardagi tishcha ularning asosida yoki o'rtasida, ko'pchilik formalarda umuman uchraydi.

Qorning birinchi bo'g'imida uchinchi sternit, uncha uzun, ko'ndalang ko'pchilik konsinellidlarga xos yoysimon son chizig'i turli shakl va joylanishga ega bo'lib, hasharotlar turini aniqlashda ishonchli belgi bo'lib xizmat qiladi.

Koksinellidlar qo'ng'izlik fazasida qishlab, ularning qishlovdan chiqishi erta bahorda mart oyining oxiri yoki aprel oyining oxirida o'rtacha sutkalik harorat 10-

11⁰S o'rnatilganda to'g'ri keladi.

Ko'pchilik koksineellidlarning tuxumi uzunchoq oval yoki uch tomoni bir oz o'tkirlashgan, rangi sariq urg'ochi qo'ng'izlar ularni bir nechtalab to'p-to'p vertikal va bir oz egilgan holda qo'yadi.

Koksineellidlar oilasiga mansub ko'pchilik urg'ochi qo'ng'izlar tuxumlarini o'simlik bitlari shiralari koloniyalari yonidagi o'simliklarning turli qismlariga to'p-to'p qilib qo'yadi. Qo'ng'izlarning tuxumidan ochib chiqqan lichinkalar o'simlik bitlari bilan oziqlanadilar.

Lichinkalar tuxumlaridan juda qiyg'os va tez tug'iladilar. Endigina tug'ilgan lichinkalar bir muncha vaqt tuxum po'stloqlarida (bir-biriga qattiq siqilib) o'tiradilar va o'simlik bitlarini topishi bilanoq, ularni yeyishga kirishadilar.

Lichinkalarning tanasi uzun, ayrimlarida tarmoqlangan qilchalar va so'galchalar bilan qoplangan bo'ladi. Ko'pchilik turlarining kurak va qorinlarida tiniq bo'yalgan dog' yoki dag'alchalar bo'ladi.

Koksineellidlarning g'umbagi tanasining umumiy ko'rinishidan bo'lajak voyaga yetgan hasharotni eslatadi. Uning uchun xarakterli xususiyati g'umbak tashqi qismining lichinka po'sti bilan qoplanganligidir. G'umbak oxirgi qismi bilan lichinka hayot kechirgan o'simlikda mahkam yopishib turishidir.

Ko'pchilik xonqizi qo'ng'izlari etxo'r bo'lib ular juda xo'rdir va o'simlik bitlari, o'rgimchakkana, qalqondor, cherves va boshqa qishlok xo'jalik o'simliklari zararkunandalari bilan oziqlanib hosilni saqlab qolishi katta foyda keltiradilar. Ularning biologik himoyadagi samarali turlardan kriptelmus, yetti nuqtali, ikki nuqtali, stetorus va boshqa xonqizi qo'ng'izlarini eslatib o'tish kifoyadir.

Biznigcha turlarni aniqlovchi jadval va ularning qisqacha tasnifi va tanishish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Poliz qo'ng'izi yoki epilyaxna 1 (1) nisbatan yirik keng avval shaklida qo'ng'iz qizil qo'ng'iz qanotustligining har birida 6 tadan qora nuqtali ko'ndalingiga 4 katorda joylashgan qora dog'lar odatda hoshiya bilan o'ralgan. Ayrimida orqa dog' umumiy dog'ga qo'shiladi. Orqa ko'krak qora qo'ng'izning o'lchami 8-9 mm.

Poliz xonqizi qo'ng'izi yoki kakana (*Upilochna chrysomilina* F). Polizchilikka katta zarar yetkazadi. Qo'ng'iz va lichinkalar o'simlik bargi bilan oziqlanib, ayrimda poliz tunlamlarini to'liq zararlaydi. Ular poliz mevasini ham zararlashi tufayli meva chiriydi. Ayniqsa qovun va bodring kuchli zararlanadi.

Stetorus. Tanasi cho'zinchoq oval, juda qovariq, qora yaltirok, qo'pol nuqtali. Tana tepasi yopishgan uzun tukchalar bilan qoplangan oldingi ko'krakning o'rtasi qovarik va yoqachaga o'xshash oldinga davom etadi, tomirlari yo'q. Mo'ylabi qisqa bo'g'imlari aniq ifodalangan. Mo'ylablari va oyoqlari qo'ng'ir. Qo'ng'izning o'lchami 1,2-1,5 mm nuqtali xonqizi – *Stethorus punctillum* ws. O'rta Osiyoda keng tarqalgan. U o'rgimchakanalarning ixtisoslashgan faol kushandasi. Bitta qo'ng'iz bir sutka davomida o'rta hisobda 100 ta, bitta lichinkalari esa hayoti davomida 800-1100 ta o'rgimchakani yeb bitiradi. Qo'ng'iz va uning lichinkalari g'o'za va mevali daraxtlarni o'rgimchaklardan batamom tozalaydi. Stetorus g'o'za va mevali daraxtlaridan tashqari ko'pgina poliz ekinlarida ham uchraydi.

Stsiimuus son chizig'i yarim shar hosil qilib ikkala oxiri steriniti oldingi chetida tarqaladi. Qanotustliklari jiggarrang oqish dog'li, ular keng juda qovariq. Zarafshon vohasida dukkaklilar va sho'radoshlarda uchraydi

Bog' xonqizi –*symnus (Pullus) subvillasus* Goeze.

2 (1) Son chizig'i to'liq emas uning tashqi tarmog'i sternit chetlariga yetib bormaydi. 3-4 mm oldingi ko'kragi uzun tomirsiz chiziqli qanotustligi qora va har biridagi kichik qizil sarg'ish dog'lar orkali orqa yarmida joylashgan. Zarafshon vohasi sharoitida turli g'allasimonlarda tez-tez uchrab turadi. Qo'ng'izning o'lchami 1,5-2,4 mm.

Kinukteli. Nefus – *cseymnus (Nephus) biopuustetus* Kug.

4 (3) Oldingi yelka ikkita uzun tomirsimon chiziqli.

5 (6) Qanotustliklari qora, metalsimon tovlanadi, oyoqlari malla. Urg'ochisining yuqori labi erkaklarida oldingi yelka sariq qoramtir, nuqtali. Zarafshon vohasida ko'pincha sho'radoshlar va murakkab gullilarda uchraydi.

Qo'ng'izning o'lchami 1,8-2,0 mm.

Sariq peshana xonqizi – *Scymnus frontalis* Farf.

Odatdagi tur. O'simlik bitlari va o'rgimchakanalar bilan oziqlanadi. V.V. Yaxontov (1969) ma'lumotlariga ko'ra bitta xonqizi qo'ng'izi to'rt kun davomida 1554 poliz bitini yeb bitirgan. F.M. Uspenskiy (1970) ma'lumotlariga ko'ra bu tur Toshkent va Andijon viloyatlarida sharoitida g'o'zada o'rgimchakanalarning asosiy yirtqichi hisoblanadi.

Tilokurs 1 (1)- qo'ng'izi qora yoki qoramtir qo'ng'iz, yaltiroq, oqish boshli qonotkstliklarida ko'ndalang qatorlarda 2-3 tadan mayda qizil dog'chalari mavjud. Qorni va oyoqlarining bir qismi qizil, o'lchami 3-4 mm.

Ikki nuqtali xlokorus – *Chilocorus bipustuletus* L. Keng tarqalgan tur u asosan daraxt, daraxt-butasimon o'simliklarda, ayniqsa terak, tol, dukkakli o'simliklar va meva daraxtlarda uchraydi. Bu xlokorus turi turli bitlar bilan oziqlanadi. Bitta qo'ng'iz hayoti davomida Koliforniya qolqondorining 37 ta voyaga yetgani va 130 ta lichinkalarini yeb bitiradi (Yaxontov 1968). Ikki nuqtali xlokorusning lichinkasi qora, qornining birinchi bo'g'imi oq va tarmoqlangan bo'ladi.

Ekronomus. 1 (2) bu qo'ng'izning qanotustliklari oldingi yelka singari kora tuksiz. Qanotustliklari cheti yonlari qizg'ish tusda. O'lchami 4-4.5 mm.

Sarikoyok ekronomus – *Exodomus flovipus* Thub. Odatdagi tur sho'radoshlarla ko'prok uchraydi. U yirtqich xonqizi qo'ng'izlari orasida muhim afidid hisoblanadi. Respublikaning boshqa hududlarida ham bu tur keng tarqalgan.

2.(1) Ekroxomusning qanotustliklarning yonlari ingichka hoshiyalangan. O'lchami 2-5-3 mm.

Brumos 1 (1) qo'ng'iz-qizil, qalqoni old qismida qora dog'lari va har -xil qanotustligida 4 tadan dog'lar mavjud. Qo'ng'izlaning o'lchami 3-4 mm.

Sakkiz nuqtali brumos – *Brumos ostasignativ* Wols. Keng tarqalgan tur. O'simlik bitlari ayrimda o'rgimchakana mayda qurtlar va lichinkalar (fitonomus) bilan oziqlanadi. Sakkiz nuqtali brumoning lichinka (katta yoshligini) ko'kish va binafsha tovlanuvchi pushti rangli, birinchi va sakkizinchi qorin bo'g'imlarida 6

tadan baland qora tishchali yorkin tukchasi mavjud.

V.V. Yaxontov (1968) malumotlariga ko'ra har bir qishlovdan chiqqan qo'ng'iz umri davomida 4795 tadan, qo'ng'izning yozga esa 2750 dan o'simlik bitini yeb bitirgan. Brumosning birinchi avlodi har bir lichinkasi rivojlanish davomi o'rtacha 656 tadan, ikkinchi avlod lichinkasi esa 380 tadan o'simlik biti bilan oziqlangan. Brumos urg'ochi va erkaklari bir avlodi o'rtacha 275.5000 voyagaga yetgan o'simlik bitlarini tuliq yeb bitirgan.

13-nuqtali xonqizi *Hiippodomicia tredecipunteto* L.

O'zgaruvchan xonqizi 1 (1) uzunchoq ovval qo'ng'iz. Oldingi yelkachasi qora, odingi va yon tomonlari oqish-sarg'ish va odatda o'rtasida 2 ta sariq dog'lari bor.

Qanotustligida 6 (1.2. 2.1) dog'lardan bir qismi (oldingi) bo'lmasligi yoki bir-biriga qo'shilishi (orqadagi) mumkin. Po'sti qora. Qo'ng'izning boshi oq yoki sariq, bosh tepa qora tasmali, urg'ochisida peshonasining old qismi qoramtir. Mo'ylablari oldingi boldirlari va barmoqlari, qisman o'rtasi –malla ayrimida erkaklarning oyoqlari deyarli oqish. Qo'ng'izning o'lchami 3-5 mm o'zgaruvchan xonqizi – *aolonica haricgota goere*. Keng tarqalgan tur. Asosan o'simlik bitlari bilan oziqlanadi. O'zgaruvchan xonqizi qo'ng'izining lichinkasi ko'kish-kulrang, pushti tovlanib turadi. Ikkinchi kurak bo'g'imi oqish aylanma atrofi qora jiyak bilan o'ralgan qalqonchali. Birinchi qorin bo'g'im yonlari tukchali, to'rtinchi qorin bo'g'imining asosini yon tikanchalari pushti 1-8 qorin bo'g'implari orasida oqish doiralari bor. Lichinkaning o'lchami 7 mm gacha.

Lexachev xonqizisi – *bulola lichatsilovi xumm*. Tez-tez uchraydigan tur.

Qo'ng'iz va lichinkalarning asosiy manbalari yovvoyi sho'radoshlar (olabuta va b.q) 2005 yil may oyi oxirida Lexachev xonqizi qo'ng'izlari Surxandaryo viloyati Angor tumanida g'o'za shonalari ichida ko'plab qayd qilindi. O'rta Osiyodan tashqari Lixachev xonqizi MDH mamlakatlarining Yevropa janubiy qismida, Kavkaz va Krimda tarqalgan. Kand lavlagining jiddiy zararkunandasi ekinda to'satdan paydo bo'lib, qo'ng'izi zarar keltiradi.

Adeliya 1 (12) o'rta kurak epimerlari oq, tanasining osti-sarg'ish xira qoracha-

oyoqlari qizg'ish-sariq yoki qo'ng'iz ustki qanot uchini odatda ko'ndalang qat-qatsimon. Tusi haddan tashqari o'zgarib turadigan. Oldingi yelkacha oq-sarg'ish 4-5 qora nuqtali. Yarimsharsimon joylashgan yoki M-simon kora naqshli, ayrimda qoradan qo'ng'irgacha, yorqin o'zgaruvchan dog'lari mavjud. Son chizig'i keskin burchak hosil qiladi. Uning tashqi qismi deyarli to'g'ri. Qo'ng'izning tanasi unta cho'zinchoq emas, qovariq, qo'ng'izning o'lchami 3,5-55 mm .

10 nuqtasi xonqizi-Agalia decimpunitate L. keng tarqalgan tur daraxt o'simliklar hududiga moslashgan. Mevali daraxtlar, buta daraxtlarda tarqalgan. O'simlik bitlari bilan oziqlanadi.

Singormoniya 1 (1) Qanotustligi pushti yoki sariq odatda yetti qora nuqtalarnig 4 tasi yarim halqa hosil qiladi. 1 tasi asosining o'rtasiga va bittadan yonlariga joylashgan. Qo'ng'izning o'lchami 3.5-5 mm.

Daraxtda yashaydigan Singarmoniya, Sygermonic cangycobata L. Asosan daraxtlarda hayot kechiradigan o'simlik bitlarini qiradi, ko'pincha o'tsimon o'simliklar isiriq, tuyatikan, olabuta, juzg'un va boshqalarida uchraydigan bitlar bilan ham oziqlanadi.

Kektsinula 1 (2) oldingi yelkacha oldingi cheti orqasi sariq tillarang hoshiyali. Qanotustligi yon dog'lari shakli va o'lchami jihatdan o'xshash, odatda ularning hammasi bir-biridan ajralgan. Orqa dog'i nuqtasimon, alohida qo'ng'izning o'lchami 3-4 mm.

14-dog'li xonqizi – *Cocinulla quatuordicumpustulate* L. O'simlik bitlari bilan oziqlanadi. Bu tur O'zbekistonning barcha hududlarida uchraydi.

2 (1) oldingi yelka oldingi cheti tor va oddiy sariq hoshiyali. Qanot ustligi yon dog'lari mayda va yelkalaridagiga nisbatan cho'zinchoqroq. Orqa dog'lari yarimdumaloq, bazida yon dog'lari ko'pincha bir-biriga tutashadi. Qo'ng'izning o'lchami 3-3.5 mm.

Hoshiyalangan xonqizi –*S sinustomarginato* Feld. O'simlik bitlari bilan oziqlanadi.

Teya 1 (1) qo'ng'iz sarg'ish limon rangli, odingi yelkada 5, qanotustligi esa 11

ta qora dog'lar bilan qoplangan. Kamdan – kam hollarda qora dog'lar yo'qoladi yoki qo'shib tasma hosil qiladi. Qo'ng'izining o'lchami 3-4.5 mm.

22 nuqtali xonqizi qo'ng'izi – *thec vigiutiduopunctate* L. Keng tarqalgan tur. Zamuburug'lar bilan oziqlanadi. R.A.Alimjanov va A.K.Mansurov (1970) ma'lumotlariga ko'ra 1968-y 7-dekabrda daraxtning ildiz bo'g'zida qo'ng'izning to'planib (58 dona) qishlash holi kuzatilgan.

Yetti nuqtali xonqizi qo'ng'izi. *Coceinella septempunctate* L.

Markaziy Osiyo sharoitida jumladan O'zbekistonda keng tarqalgan va amaliy ahamiyatga eng muhim tur hisoblanadi.

Qo'ng'izning faolligi erta bahorda fitonomus lichinkalari bilan oziqlanishidan boshlansada, ammo uning tuxum qo'yishi faqat o'simlik bitlari bilan oziqlangandan keyingina boshlanadi. Tuxumlarini bitlar (shira) bilan kuchli zararlangan o'simliklarga qo'yadi. Odatda tuxumlar o'simlik barglari ostida hamda chirigan o'simliklarda tuxumlar to'da-to'da qilib, har bir to'dada 4 tadan 80 tagacha tuxumlar bo'lishi mumkin. Har bir qo'ng'iz o'rtacha 700 dona tuxum qo'yadi.

Tuxumlardan ochib chiqqan lichinkalar har tomonga qarab faol harakatlanadilar. Ular o'simlik bitlari bilan oziqlanadilar. Katta yoshdagi lichinkalari ayniqsa xo'ra bo'ladilar. 1 ta lichinka o'z hayoti davomida 400 dan ortiq o'simlik bitlari bilan oziqlansa, qo'ng'iz esa 3600 bitini yeb bitiradi.

Z.K.Adilovning (1965) ma'lumotlariga ko'ra bu xonqizi qo'ng'izi bir naslning rivojlanishi uchun 15-22 kun kerak bo'ladi, lichinkalari 9-13 kunda rivojlanishini yakunlaydi. Qo'ng'iz hayotinigng davomiyligi 30-50 kun. Yetti nuqtali xonqizi qo'ng'izi asosan o'simlik bitlarining yirtqichi, hamda kapalaklar yosh qurtlarining kushandasidir. Shuni qayd qilish o'rinliki bu xonqizi va lichinkalari tanlab oziqlanish xususiyatiga egadirlar, ya'ni ular usti oq g'ubor bilan qoplangan o'simlik bitlarini yemaydilar.

Yetti nuqtali xonqizining yiliga beradigan avlod soni uni geografik tarqalganligiga bog'liqdir. U O'zbekistonda va Qozog'iston janubida ikki nasl berib rivojlansa (Adilov, 1965, Sovoyskaya, 1970) Ukrainada 1 nasl beradi. (Dyagedko,

1954).

O'zgaruvchan xonqizi. *Adonic varicgete* Geore. Bu tur keng tarqalgan, tez-tez va ko'p sonli uchraydigan, o'simlik bitlari hamda boshqa mayda zararkunandalarni keskin kamaytirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan turlar qatoriga kiritiladi. U kserofil (quruqsevar) turidir.

Qo'ng'iz lichinkalari o'simlik bitlari bilan oziqlanib ularning miqdorini ancha kamaytiradi.

Qo'ng'izi 365 donaga kadar tuxum qo'yadi. 1 ta lichinka hayot davomida 300 taga qadar, qo'ng'izi esa 3012 dona o'simlik bitlarini yeb bitiradi. (Alimjanov, Mansurov 1971) o'zganuvchan xonqizining faolligi o'simlik bitlarining qalinligiga bog'liqdir. O'simlik bitlari koloniyalari qancha ko'p bo'lsa, ular orasida o'zgaruvchan xonqizi qo'ng'izining tuxumi shunchalik ko'p, lichinkalari shunchalik hayotchan bo'ladi.

Nuqtali *stetorus-stetloris punctillun* (Colloptera turkumi, Coecnellidac oilasi) o'rgimchakananing keng tarqalgan ixtisoslashgan yirtqichi hisoblanib, Tojikistonda E.T.Luppova (1958) tomonidan *stetorus* batafsil o'rganilgan.

Nuqtali *stetorus* qo'ng'izi bir muncha mayda (1.2-1.5 mm), qora tusli, qanotustligi mayda nuqtalar bilan qoplangan, tanasi bir oz cho'zinchoq shaklda. Lichinka tanasining uzunligi 1-3 mm, boshi mayda qoramtir tukchalar bilan qoplangan.

G'umbaklari och yoki tuk jigarrang qismi bilan o'simlik barglariga yopishib turadi. E.P.Luppova (1958) ma'lumotlariga ko'ra nuqtali *stetorus* tuxumlik barasida qo'ng'izlik fazasiga qadar rivojlanishi uchun 13-20 kun kerak bo'ladi. O'rtacha bir urg'ochi qo'ng'iz 100 dona tuxum qo'yadi. Urg'ochi qo'ng'izlar g'umbakdan ochib chiqqandan 13-15 kun keyin, tuxum qo'yishga kirishadi, ya'ni tuxum qo'yishdan oldin jinsiy voyaga yetishi va urug'lanishidan oldin qo'shimcha oziqlanishga muhtoj bo'ladi. Qo'ng'iz tuxumlarini o'rgimchakana tarqalgan g'o'za barglariga yakka-yakka qo'yadi. Bargdagi o'rgimchakana qalinligiga qarab bir-biriga 5-6 tagacha yirtqich tuxumi qo'yishi mumkin. Juda kuchli zararlangan barglarda 10-12 donaga qadar ham

stetorus tuxumi kuzatilgan.

Nuqtali stetorus o'rgimchakananing ixtisoslashgan faol kushandasi bo'lib, u o'rgimchakana, ayniqsa uning tuxumlari oziqlanadi va bir sutka davomida 50-60 o'ljasini yo'qotadi. Iyul oyida uning faolligi ancha oshadi va bir sutka davomida 100 tagacha o'rgimchakana bilan oziqlanishi kuzatilgan. To'rtinchi yoshdagi lichinkalar bir sutkada 180-200 ta o'rgimchakana iste'mol qiladi va bitta lichinka o'z hayoti davomida 900 dan 1050 (iyul) taga qadar o'rgimchakanani yuqota oladi.

Nuqtali stetorus qo'ng'izi o'rgimchakana tuxumlari bilan oziqlanishni xush ko'radi. Bir qo'ng'iz sutka davomida 150-170, ko'pi bilan 258 ta kana bilan oziqlanadi va o'zining ikki oylik hayoti davomida 9000 taga qadar o'rgimchakanaga qiron soladi.

Nuqtali stetorus qo'ng'izi g'o'zaga may-iyun oylari boshlarida o'ta boshlaydi va uning yuqori miqdori iyun oxiri va iyul boshlariga to'g'ri keladi. Umuman o'rgimchakana va uning tabiiy kushandalari uyg'un rivojlanmaydi, ya'ni o'rgimchakana g'o'zaga tushgandan 15-20 kun keyin kushandalar ekinga o'ta boshlaydi. Lekin mavsumda kana yirtqichlari (akarifag)ning o'rgimchakanaga nisbati 1:13-1:20 ga to'g'ri kelganda, g'o'za ekin maydonlarida o'rgimchakanaga qarshi kimyoviy ishlov bermasa ham bo'ladi. Nuqtali stetorus qo'ng'izlik fazasida tut va boshqa daraxtlar ostida 1-6 sm chuqurlikdagi tuprokda kelasi yil aprel oyi o'rtalariga qadar qishlab qoladi. Yiliga 5 marta qadar avlod beradi.

3.4 Xonqizi qo'ng'izlari dominant turlarining g'o'za bitlariga qarshi kurashdagi biologik samaradorligi

Zarafshon vohasi sharoitida g'o'za va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarida quyidagi xonqizi qo'ng'izlari dominant sifatida qayd qilingan.

1. Yetti nuqtali xonqizi qo'ng'izi – *Coccinella septempunctata* L.
2. Daraxt singarmoniyasi – *Syharmonova Conglabate* L.
3. O'zgaruvchan xonqizi qo'ng'izi – *Adonic Varilgota* Goere/

Bu turlarning uchrashi quyidagicha taqsimlanadi.

Yetti nuqtali xonqizi qo'ng'izi – 40%, va daraxt singarmoniyasi – 8% va boshqa turlar 4%.

Xonqizi qo'ng'izlari va ularning lichinkalari g'o'zada bit yirik koloniyalari hosil bo'lgandan bir necha kun keyin sezilarli darajada paydo bo'ladi. Jumladan 2010 yil yirtqichning qo'ng'iz va lichinkalari 4-dan 18 maygacha g'o'zaga ommaviy o'tib g'o'za nihollarida g'o'za bitlarining sonini keskin kamaytiradi. Bu davr orasida g'o'za bitlarining ommaviy rivojlanishi uchun havo harorati va nisbiy namligi qulay bo'lgan bulsada, g'o'za dalalariga tabiiy kushandalarning samarali faoliyati tufayli zararkunanda qayta ko'payishini oldini oldi. Buning tasdig'i sifatida 2009-yil 6 may kuni o'tkazilgan nazorat g'o'za 1 pogon metrda xonqizi lichinkalari soni 4-5 donaga yetganligi ko'rsatadi. Lichinkalar bunday ko'payishi ortidan qo'ng'izlarning ko'payishiga olib keladi. Ammo bunda xonqizi qo'ng'izlari g'o'zada ko'paymaydilar, ular sonining oshishi o'simlik bitlari tarqalgan begona o'simliklarda kayd qilindi, chunki g'o'zada bitlar soni keskin kamaygan, deyarli uchramagan, edi.

Jumladan, 14-maydagi nazoratda surepka (*Berberka sp*) o'simligi har bir tupida 34 donagacha, 16 maydan bir tup bo'ritikanda (*Senhus alerocens L*) 87 donagacha o'simlik bitlari bilan oziqlanayotgan xonqizi qo'ng'izlari qayd etildi. O'simlik bitlari va xonqizi qo'ng'izlarining bunday o'zgarish holati 2010 yil ham kuzatildi. Kuzatish ishlarimiz beda biti bilan qoplangan. Yirik urug'li yo'ng'ichqada (*trigonella gradiflora Bge*) olib borildi. Bu tajribada 12 ta model o'simligi ajratilib har 3 kunda ular nisbati soni hisoblab boriladi.

Iyun oyi boshida (2011-yil 5-iyun) yo'ng'ichqada bitlar soni ko'p bo'lib har bir tup o'simlikda ularning o'rtacha soni 240 donaga, xonqizi qo'ng'izlari lichinkalari soni 7-4 donaga to'g'ri kelgan bulsa, 8 iyunga kelib bitlar soni bir muncha kamayadi. (ayrim o'simliklarda onda-sonda uchraydi) xonqizi qo'ng'izlarining lichinkalari esa har bir o'simlikda 20,2 donaga to'g'ri keldi. 18 mayda har bir o'simlikda bitlar soni o'rtacha 4,9 donaga tushib ketadi.

Iyun 2-o'n kunligida oxiriga kelib yo'ngichkadagi o'simlik bitlari tuliq

yo'qotiladi.

Yana shuni alohida qayd qilish alohida o'rinlik, bedadagi o'simlik bitlarini keskin kamaytirishda xonqizi qo'ng'izlarining samarasi bebahodir. Masalan 2011-yil iyun oyining ikkinchi yarmida Navoiy viloyati o'simliklarini himoya qilish markazi hovlisidagi 40 m/kv maydondagi beda bitining keskin ko'payishi kuzatildi. 16 iyun kuni entomologik matrab 15 yaqin silkinishida yordami o'tkazilgan hisoblar quyidagi natijalarni ko'rsatadi.

1. Matrap silkitishda 17 dona xonqizi qo'ng'izi lichinkalari.
2. Metrap silkinishda 77 dona xonqizi qo'ng'izi lichinkalari.
3. Matrap silkinishda esa 17 dona xonqizi qo'ng'izi lichinkalari kayd etildi.

Boshqa o'simliklarda ham o'simlik bitlari va xonqizi qo'ng'izlarining ommaviy ko'payishi va qisqa muddat ichida zararkunandani yirtqich xonqizi qo'ng'izlari tomonidan (G'o'za nihollarida ham) bartaraf qilinganligi kuzatiladi.

Xonqizining bitlarga qarshi biologik samaradorligi.

Xonqizini bitlarga nisbati	Har o'simlikdagi bitlar miqdori, dona					Biologik samaradorlik %			
	Xonqizi qo'yishdan oldin	Oltinko'z quyilgandan so'ng kunlar							
		3	5	7	14	3	5	7	14
Nazorat	24,6	31	39	44	62	-	-	-	-
1:20	22,1	19,2	15,4	13,7	8,0	13,1	30,3	38,0	63,8
1:10	25,7	17,7	13,7	9,5	5,3	31,1	46,7	63,0	79,3
1:5	25,9	20,7	14,7	10,3	3,3	20,1	43,2	60,2	87,2

IV. BOB.

Hayot faoliyati xavfsizligi.

1. QXI da ayollar va o'smirlar mehnati ta'qiqlangan ishlar.

Ayollar mehnatini muhofaza qilishda juda ko'p muammolar bo'lib, uning biologik va sosial ahamiyati muhimdir. Shuning uchun ayollar mehnati, mehnat kodeksining (224-238-moddalar) da himoyalangani.

Ayollar mehnatini ta'qiqlaydigan noqulay mehnat sharoitlardagi ishlarning ro'yxati va yuklarni ko'tarishda hamda qo'zg'atishda me'yorlashtirilgan yuklarning sanitariya me'yori "O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksiga asoslanib mehnat muhofazasi bo'yicha me'yoriy xujjatlar to'plami 1996 " da keltirilgan.

Bolasi o'n to'rt yoshga to'lmagan o'n olti yoshga to'lmagan (nogiron bolasi) bo'lgan homilador ayollarni ularning rozilgisiz tungi, ish vaqtidan tashqari ishlarga dam olish kunlaridagi ishlarga jalb qilishga va xizmat safariga yuborishga yo'l qo'yilmaydi shu bilan birga bolasi uch yoshga to'lmagan homilador ayollarni ona va bolaning sog'lig'i uchun xavf tug'dirmasligini tasdiqlovchi tibbiy xulosa bo'lgan taqdirdagina tungi ishlarga qo'yiladi (228-modda).

Ayollarni onalik vazifalaridan foydalanish maqsadida quyidagi moddalarda bir qancha imtiyozlar beriladi.

Homilador va bola tuqqan ayollarga ularning hoxishiga ko'ra, homiladorlik va tug'ish ta'tilidan oldin yoki undan keyin yoxud bolani parvarishlash ta'tildan so'ng yillik ta'tillar beriladi. Ayollarga tuqqanga qadar 70 kalendar kun va tuqqanidan keyin 56 kalendar kun muddat bilan homiladorlik va tug'ish ta'tillari berilib, davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha nafaqa to'lanadi.

Paxta ishlab chiqarishda kimyoviy moddalardan foydalanishda xavfsizlik choralari.

Kimyoviy moddalarning insonga ta'siri ular bilan bevosita (aralashmalar tayyorlaganda, urug'larga, tuproqqa, o'simliklarga ishlov berishda ishlov berilgan

uchastkalarda ishlaganda) va bilvosita –o'simlik, oziq-ovqat mahsulotlari orqali kimyoviy preparatlar bilan ishlov berilgan dalalardan olingan meva-sabzavotlar, shuningdek, hayvonot mahsulotlari orqali (go'sht, tvorog, sut, tuxum va boshqa) va o'simlik mahsulotlari yem sifatida ishlatilganda qaysilari tarkibida nitrat va pestisidlarning miqdori me'yoriy ko'rsatkich darajasidan yuqori bo'lganda seziladi.

Himoyalovchi (izolyalovchi) shaxsiy himoyalash vositalari, shlem- niqobga shlang arqali toza doiradan o'zi tortish yo'li (RSK-1) bilan yoki kompressor yordamida (RSK-3) va mustaqil yoxud shlem-niqobga toza havo ko'chma ballonlardan (ASV-2) beriladi.

Gazga qarshi nafas olish shaxsiy himoyalash vositalari bo'g' gazsimon moddalardan himoyalashga mo'ljallangan. Ishlatiladigan respiratorlar RHG-67 (10-MRG gacha). Sanoat gazniqoblar MKR (100 MRM gacha) va VK (100 MAN dan yuqori). Respiratorlar almashtirib bo'ladigan filtrlovchi patronlar, gazniqoblar va ma'lum zararli moddalardan himoyalovchi filtrlovchi qutilar bilan ta'minlangan. Ular havo yutgichlar yordamida tozalanadi. Yutgichlar aktivlashtirilgan ko'mir va kimyoviy sorbentdan tarkib topgan bo'lib, qanday zararli gazdan himoyalashga qarab uning tarkibi aniqlanadi.

Universal shaxsiy himoyalash vositalar havoda bir vaqtning o'zida bo'lgan zararli aerozollardan va bug'-gazsimon moddalardan himoyalash uchun mo'ljallangan. Ularda qo'yidagi respiratorlar: RI-60 M (10 M gacha va 100 mg/m³ gacha). "Snejok KIM" (15 MRM gacha va 100 mg/ m³), "Lepestok-1" (100 MRM gacha va 400 mg/ m³ gacha), "Lepestok-3" (10-15 MRM gacha va 100 mg/ m³). Aerozol filtrlari bilan sanoat gazniqoblari (100 MRM gacha va 200 mg/ m³ gacha) keng ko'lamda qo'llanilmoqda.

Aerozolga qarshi nafas organlarini shaxsiy himoyalash vositalari changdan himoyalaydi. Ularga S'hb-1, "Lepestok", "KAMA", U-2K, RP-K , G'-62 S h, "AS tra-2, RPA-73, PRSh-741" va boshqa turdagi respiratorlar kiradi. Bu respiratorlar havo tarkibidagi zararli moddalarni 50 dan 1000 tagacha chegaralangan me'yoriy konsentrasiyagacha himoyalashni ta'minlab beradi.

3. Shaxsiy himoya vositalari turlari va ulardan foydalanish tartibi.

Agar ommaviy himoyalash vositalari, tashkiliy, texnikaviy va boshqa choratadbirlar bilan xavfli va zararli ishlab chiqarish omillarini ish doirasida xavfsiz darajada keltirib bo'lmasa, u holda shaxsiy himoyalash vositalaridan foydalanishga to'g'ri keladi. Bu eng ko'p tarqalgani korjomalardir, u odam tanasini noqulay meteorologik sharoitlardan, ya'ni chang, pestisid, menereal o'g'itlar, neft mahsulotlari, yog'lar, kislota, ishqor bug'laridan issiqlik nurlanishidan mexanik shikastlanish va boshqa omillardan himoya qiladi.

Qo'l teri qamlami qo'lqoplar, to'qima qo'lqop kaftlik, panjaliklar shuningdek himoyalovchi "Serrigel" "Auro", "LER-1", "LER-2" va boshqa rastalar: silekonli", "Plyonka hosil qilishi" kremlar va "Jeya", "Soj", "Ralle" pastalari, P D NS- AK sovun va boshqa vositalar bilan himoyalangani.

Gazga qarshi nafas olish shaxsiy himoyalash vositalari bug'-gazsimon moddalardan himoyalashga mo'ljallangan. Ishlatiladigan respiratorlar

RRG- 67 (10-MRM gacha) sanoat gazniqoblari MKR (100 MRM gacha) va BK (100 MRM dan yuqori).

Respiratorlar almashtirilib bo'ladigan filtrlovchi patronlar gazniqoblar esa ma'lum zararli moddalardan himoyalovchi filtrlovchi qutilar bilan ta'minlangan. Ular havo yutgichlar yordamida tozalanadi.

Yutgichlar aktivlashtirilgan ko'mir va kimyoviy sorbentdan tarkib topgan bo'lib qanday zararli gazdan himoyalashga qarab uning tarkibi aniqlanadi.

V – BOB

Mamlakatni modernizasiya qilish, kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishning asosiy yo'nalishlari va ustivor vazifalari.

Prezidentimiz Islom Karimov parlament qo'shma majlisidagi ma'ruzasida parlament tomonidan amalga oshirilgan erishilgan yutuqlarni qayd etish bilan birga ikki palatali parlament faoliyatidagi ayrim kamchilik va nuqsonlar foydalanilgan qolib ketgan imkoniyatlar haqida ham o'z fikr va mulohazalarini bayon qiladi. Albatta bu oliy majlisning kelgusi 5 yillik faoliyatini asosiy vazifalari va ustivor yo'nalishlari belgilab olinayotgan bir sharoitda muhim ahamiyatga ega.

Kamchilik va nuqsonlar foydalanilmay qolgan imkoniyatlar, hamda va ustivor yo'nalishlari qo'yidagilardan iborat qilib ko'rsatilgan.

Birinchidan, qonunchilik palatasi faoliyatidagi eng katta kamchiliklardan biri uning qonun ijodkorligi ishlari bo'yicha chuqur va har tomonlama puxta ishlab chiqarilgan.

Mamlakatimizda amalga oshirilgan ijtimoiy – iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy ishlarni mo'ljallangan o'z dasturlariga ega emasligida ko'rinadi.

Bu ko'pincha qonunlarning aniq bir tizimiga rioya qilmagan holda ularning qonunchilik tashabbusi hududiga ega bo'lgan subyektlar tomonidan kiritilishiga qarab qabul qilishga olib kelayotgan sabablaridan biridir.

Ikkinchidan deputatlar korpusining sustkashligi tufayli iqtisodiy siyosiy qonunida, sanalari jadal rivojlanayotgan islohatlarni amalga oshirish uchun hayotiy zarur bo'lgan qonunlar kiritilmagan.

Qonunchilik palatasiga taqdim etilgan 297 ta qonun loyihasidan atiga 44 tasi deputatlar tashabbusi bilan kiritilgan xolos.

Ayni paytda 42 ta qonun loyihasi bevosita O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan taqdim etilgan 160 dan ziyod qonun loyihasi esa mamlakat hukumati (vazirlar mahkamasi) tomonidan kiritilgan bo'lib ularning aksariyati O'zbekiston

Respublikasi Prezidenti tomonidan farmonlar munosabati bilan ijrosini ta'minlash munosabati bilan taqdim etilgan.

Uchinchi, qabul qilinayotgan qonunlarning sifatini tubdan yaxshilash talab etiladi, ularning ko'pchilik amaldagi qonun hujjatlariga o'zgartirish tuzatish va qo'shimchalar kiritilishiga qaratilgan bo'lib kodeksikasiyalash tavsifiga, ya'ni muayyan darajada tizimlashuv majmuiga ega emas qabul qilinadigan, qonun loyihalarida amaldagi qonun hujjatlaridan farq qilingan tafovutlarga yo'l qo'yilgan boshqa hujjatlarga havola qilish holatlari ko'p asosiy kamchiligi shundaki qabul qilinadigan qonunlarida aksariyat o'rinlarida ana shu hujjatlarning hayotga tadbiq etilishini ta'minlaydigan prosessual mexanizmlarning mavjud emasligida ko'zga tashlanadi. Bu esa o'z-o'zidan ushbu hujjatlarning qo'llanilishini sezilarli daradaja qiyinlashtiradi, qonunlarning ijro etilmasligiga hududiy normalarning oshkor qilinishiga hududiy qo'llash ahamiyati samaradorligining pasayishiga olib keladi.

To'rtinchi, qonunda kuzda tutilgan deputatlik nazorati va hududni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga ta'sir ko'rsatish shakllaridan sust foydalanilmoqda. Qonunchilik palatasi o'tgan davr faoliyatida doim bir nechta xususan inovasion texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish kimyo sanoat korxonalari qurilishini jadallashtirish va yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq masalalar bo'yicha parlament so'rovi amalga oshirilgan, bu yetarli emas albatta.

Beshinchi, parlament deputatlarining o'z saylov oldidagi faoliyatini sezilarli darajada yaxshilash talab etiladi.

Oltinchi, qo'yi va yuqori palatalar amaliy faoliyatining dastlabki davrida har ikki tomonning o'z amlisiylarining namoyon bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan jiddiy muammolar ko'rsatiladi.

VI – BOB

I.A.Karimovning Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari asari.

Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri, hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo'lgan omillar.

Avvalo bu moliyaviy inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlarida ipatekani kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning xavfsizlik, ya'ni to'lov qobiliyati yomonlashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarining bozor qiymati holatli darajada tushib ketdi.

Bularning barchasi, o'z navbatida ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin ketishi bilan bog'liq. Ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Hozirgi vaqtda bir qator yetakchi tahlil va yekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida qo'yidagi xulosaga kelinmoqda.

1.Moliyaviy bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investisiyaviy faollik qo'llanishining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofatlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda.

2.Avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi.

Inqiroz asosan o'z nooperativ manfaatini ko'zlab ish yuritib, kelgan kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekulativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi.

Moliyaviy iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi qancha omillardan kelib chiqadi. Shu davlatning moliya valyuta tizimi nechog'lik mustahkam ekanligi, yillik kredit institutlarining qay darajada kattalashuvi. Ularning chet yel va korporativ bank tizimlariga qanchalik qarshi ekaniga, shuningdek, valyuta zaxirasining hozirgi xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik deversifikasiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq.

Inqirozdan tez chiqish dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora tadbirlarning qanchalik samaradorligiga ularning bir biri bilan uyg'unligiga bog'liq. 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda Jahon yalpi mahsulotining 85% ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokidagi sammit global moliyaviy inqirozning tobora kengayib borayotganligini ta'kidladi.

O'zbekiston milliy manfaatlarimizni amalga oshirish vazifasini ekanmiz, avvalo shox terapiyasi deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlaridan bozor iqtisodiyoti o'zini o'zi tartibga soladi, degan o'ta keng va oldamli tasavvurlikdan voz kechdik. Ma'muriyat bo'yruqbozlik tuzilishidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida tarixiy yondashuv "Yangi uy qurmasdan turib, yeskisini buzmag"- degan hayotiy tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma bosqich amalga oshirish yo'lini tanladik.

Eng muhimi parokandalik va bosh boshdoqsiz ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olish zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik.

O'zbekistonda moliyaviy iqtisodiy byudjet bank kredit tizimi shuningdek iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganini va zarur resurslar ba'zasi mavjud ekanini ta'kidlash joiz. O'zbekiston o'zining

taraqqiyot davrida muddatli spekulativ kreditlardan voz kechib, chet yel investisiyalarini uzoq muddatli va inqirozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyilligi doimo amal qilmoqda. O'zbekiston o'zining ishonchli va to'lov qobiliyatiga ega hamkor ekanini mamlakatimizda chet el sarmoyasini jalb etish bo'yicha har tomonlama qulay shart sharoitlar yaratilganini amalda isbotlamoqda. 2007-2008 yillar davomida o'zlashtirilgan chet el investisiyalari 25 barobardan ko'proq oshganining ham o'zi buni tasdiqlab turibdi.

Umuman, 2009 yilda mamlakat iqtisodiyotiga kiritadigan xorijiy va yangi investisiyalarni hisobga olganda kapital qo'yilmalarning umumiy hajmi mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining kamida 25 % ni tashkil etadi.

Jahon bozorida talabning kamayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qiymatga ega mahsulotlar va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda.

Bu esa o'z navbatida xo'jalik yurituvchi obyektlar va investisiyalarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir oqibatda esa mikro iqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sishi sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi.

Bank tizimini qo'llab quvvatlash ishlab chiqarishni modernizasiya qilish texnik yangilash va deversifikasiya qilish inovasion texnologiyalarni keng joriy etish. O'zbekiston uchun inqirozni bartaraf etish va jahon bozorida yangi marralarga chiqishning ishonchli yo'lidir.

Jahon moliyaviy inqirozi bizga ham salbiy ta'sir ko'rsatayotnagi dunyo bozoridagi talab va narxlarning keskin tushib ketishida va tabiiyki mamlakatimiz eksport qiladigan mahsulotlarning muhim turlariga nisbatan hamda eksportga yo'naltirilgan yetakchi tarmoqlar va ular bilan bog'liq turdosh korxonalar faoliyatida namoyon bo'lmoqda.

2008 yilda iqtisodiyotimizning nafaqat barqaror faoliyat ko'rsatishiga balki uning yuqori o'sish sur'atlarini izchil ta'minlashga erishdik.

2008 yilda yalpi ichki ma'sulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 % ni jumladan iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 % ni tashkil etdi.

Xizmat ko'rsatish hajmi esa 21.% ga o'sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlanadi. Qurilish 8,3 foiz, transportda yuk va yo'lovchi tashish hajmi 10,2 % savdo 7,2 foizga o'sdi. Qishloq xo'jaligida 4,3 foiz o'sishga erishilib, 3 million 400 ming tonna paxta paxta xom ashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g'alla jumladan 6 million 145 tonna bug'doy yetishtirildi.

Paxta uylangan pul kredit siyosatini izchil olib borish tufayli inflyasiya ko'zda tutilgan prognoz ko'rsatkichlari chegarasida, ya'ni yillik 7,8 foiz darajasida saqlab qolindi.

2008 yilda o'rtacha ish haqi byudjet tashkilotlarida 1,5 barobardan ziyod butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada o'rtacha ish haqi miqdori 300 AQSh dollardan ortiq bo'ldi. AQShning real daromadlari esa yil davomida jon boshiga 23 foiz ko'paydi.

2009 yilni oladigan bo'lsak o'rtacha ish haqi miqdorini byudjet sohasini va shunga mos ravishda 1,5 barobar oshirish ko'zda tutilmoqda. Inflyasiyasining o'sish ko'rsatkichi 7-9 foiz darajasida saqlab turish mo'ljallanmoqda.

Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investisiya yaratilgani asosiy omil bo'lib kelmoqda.

2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbaalar hisobidan 6,3 milliard AQSh dollar miqdorida investisiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslanganda 28,3 foizga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi.

Keyingi yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti kiritilayotgan xorijiy investisiyalar hajmining va barqaror o'sib borayotgan, E'tiborga sazovordir. 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSh dollari miqdoridagi xorijiy investisiyalar o'zlashtiradi. Bu 2007 yildagiga nisbatan 46 foiz demakdir.

Jahon inqirozi davom etayotganiga qaramay 2009 yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etiladigan xorijiy investisiyalar hajmi 1 milliard 800 ming dollarga ko'paydi. Buning 4/1 qismi to'g'ridan to'g'ri investisiyalardir.

Mamlakatimiz bo'yicha investisiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatda 118 ta yengil va to'qimachilik sanoatida 65 ta qishloq va o'rmonchilik xo'jaligi sohasida 58 ta kimyo va neft sanoatida 13 ta farmosevtik tarmoqda 8 ta obekt ishga tushirildi. Ijtimoiy soha obektlari qurish bo'yicha yuz million 200 o'quvchiga mo'ljallangan 169 kasb xunar kolleji va 14 ming 700 o'rinli 23 ta. Akademik lisey quriladi va realizasiya qilinadi. 69 maktab barpo yetadi. 587 maktab kapital rekonstruksiya qilinadi.

2008 yilda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning samaradorligini yanada oshirish prinsipial muhim ahamiyatga ega ekanligini yanada oshirish prinsipial muhim ahamiyatga ega ekanini inobatga olib fermer xo'jaliklariga ajratilayotgan yer maydonlarining optimallashtirish borishida zarur ishlar amalga oshirildi.

Dastlab zarar keltirib ishlaydigan rentabelligi va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklarini tugatish negizida tashkil etilgan xususiy fermer xo'jaliklari bugungi kunda haqli ravishda qishloqda yetakchi bo'g'inga qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi. Har xil fermer xo'jaliklarini qo'llab quvvatlash uchun katta miqdorda moddiy resurs va mablag'lar ajratilmoqda. 2008 yilning o'zida qishloq xo'jalik mahsulotlarining eng muhim turlarini yetishtirish uchun 1 million so'm, paxta tayyorlashga 900 milliard so'm g'alla yetishtirishga 800 milliard so'm avans tariqasida berildi. 2009 yilda ushbu maqsadlar uchun 1 million 200 milliard so'm yo'naltiriladi.

Qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida sotib olish bo'yicha maxsus tashkil etilgan fond hisobidan ushbu maqsadlar uchun 2008 yili 43 milliard so'mdan ziyod mablag' ajratilgan bo'lsa, 2009 yilda 58 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirish rejalashtirilmoqda.

Davlatimiz tomonidan ko'rsatilayotgan yordam tufayli 2007 yilda fermer xo'jaliklarining paxta yetishtirishdagi ulushi 99,1 foizni, g'alla tayyorlashda esa 79,2 foizni tashkil qiladi. Shu bilan birga o'tgan davr mobaynida orttirilgan tari tajribamiz fermer xo'jaliklarini yanada rivojlantirish kerak, bir qator juda muhim muammolarining barqarorligi eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bog'liq. Masalalarni hal etishni qat'iy talab qilmoqda.

Imkoniyati kuch quvvati kam bo'lgan fermer xo'jaliklari o'zini zarur texnika aylanma mablag' bilan ta'minlash kredit qobiliyatiga ega bo'lishi eng asosiy o'z xarajatlarini qoplash va foyda ko'rib ishlash daromadini oshirishning asosiga aylanmasligini bugun hayyotning o'zi ko'rsatmoqda. Shundan kelib chiqqan holda yer maydonlarini to'liq inventarizasiyadan o'tkazish va fermer xo'jaliklari faoliyatini tanqidiy baholash asosida ularning yer maydonlarini optimallashtirish bo'yicha keng ko'lamli shu bilan birga puxta o'ylangan ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda fermer xo'jaliklarining qaysi sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning hududlaridagi aholi zichligi e'tiborga olindi.

Mamlakatimiz jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonning 2009 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

VII-BOB.

«2012 YIL VATANIMIZ TARAQQIYOTINI YaNGI BOSQICHGA KO'TARADIGAN YIL BO'LADI»

Davlatimiz rahbarining ma'ruzasida jahonda umume'tirof etilgan rivojlanishning "o'zbek modeli"ni hamda qabul qilingan Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasining ustuvor yo'nalishlarini izchil amalga oshirish natijasida, jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan inqirozli holatlarga qaramay, 2011 yilda mamlakat iqtisodiyotini o'stirishning yuqori sur'atlari barqarorligi va makroiqtisodiy muvozanatlilik taminlanganligi qayd etildi.

Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlar va jahon moliyaviy inqirozining salbiy ta'sirlariga qarshi ko'rilyotgan chora-tadbirlar samaradorligi Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki singari obro'li xalqaro moliyaviy va iqtisodiy institutlar tomonidan yuqori baholanayotganligi alohida ta'kidlandi. Jumladan, Xalqaro valyuta jamg'armasining 2011 yil noyabr oyida mamlakatimizga kelgan missiyasining bayonotida O'zbekiston izchil o'sishga erishganligi va global moliyaviy inqirozga qarshi muvaffaqiyatli choralar ko'rayotganligi qayd etilgan, shuningdek, o'rta muddatli istiqbolda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari saqlanib qolishi haqida ijobiy prognoz bildirilgan.

Shuningdek, ma'ruzada 2012 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning quyidagi eng muhim ustuvor vazifa va yo'nalishlari belgilab berildi:

birinchidan, yuqori va izchil o'sish sur'atlarini saqlash, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash;

ikkinchidan, iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish bo'yicha dastur tayyorlash va uni amalga oshirish;

uchinchidan, xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish;

to'rtinchidan, transport va muhandislik-kommunikasiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish;

beshinchidan, qishloq joylarda namunaviy loyihalar asosida xususiy uy-joylarni qurish bo'yicha dasturni amalga oshirish;

oltinchidan, aholi bandligini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini tashkil qilish muammosini hal etish;

yettinchidan, 2012 yil – “Mustahkam oila yili” umumdavlat dasturini hayotga tatbiq etish.

Vazirliklar, idoralar, xo'jalik birlashmalari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari rahbarlari oldiga iqtisodiyotni o'stirishning yuqori va barqaror sur'atlarini saqlab qolishni, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlashni, shuningdek, iqtisodiyotni izchil isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikasiyalashni chuqurlashtirish, yangi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, mavjud quvvatlarni modernizasiyalash va texnologik jihatdan yangilash jarayonini jadallashtirish hisobiga mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishni taminlaydigan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish vazifasi qo'yildi.

Joriy yilning “Mustahkam oila yili” deb elon qilinishi munosabati bilan 2012 yilga belgilangan maqsadlarga erishish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan, jamiyatning ma'naviy asoslarini yanada rivojlantirishda oilaning ahamiyatini yuksaltirish, har bir oilaning moddiy farovonligini oshirish muammolarini hal etishda davlat va jamiyat tomonidan etibor va g'amxo'rlik kuchaytirilishi zarurligiga alohida etibor qaratildi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanishi va erishilgan natijalar

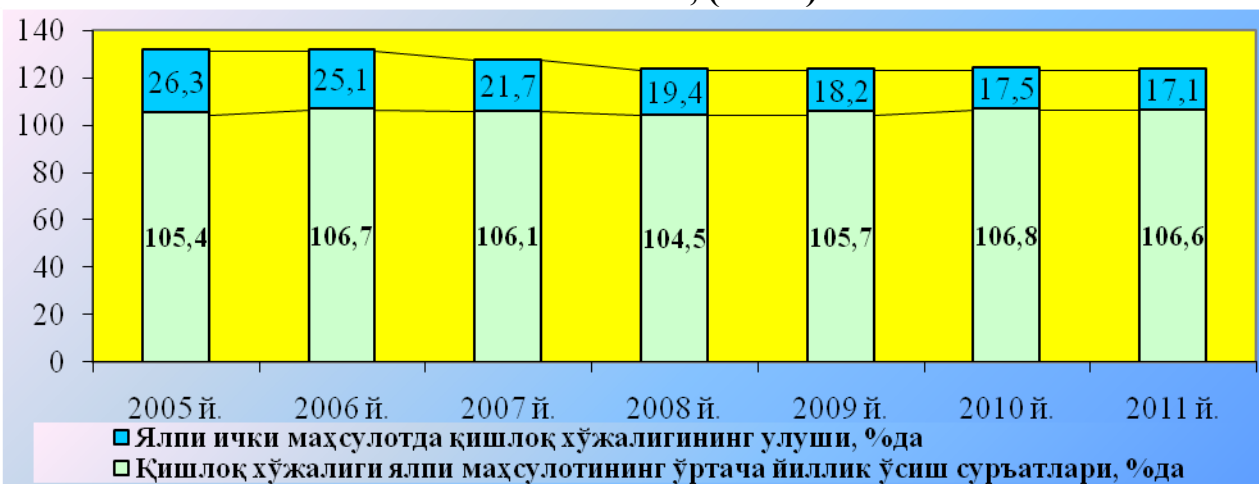
2011 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 17,1 фоизи қишлоқ хўжалиги ҳиссасига тўғри келди. Аграр тармоқ республикаимиз аҳолисининг салмоқли қисмини иш ўринлари билан таъминлаб келмоқда. Шу жиҳатдан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масаласи республикаимиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Энди, рухсатингиз билан, қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ишларимизнинг натижалари ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчиман.

Бу ҳақда гапирганда, аввало, мураккаб об-ҳаво ва иқлим шароити туфайли вужудга келган муаммо ва қийинчиликларга қарамасдан, қишлоқ меҳнаткашларининг фидокорона меҳнати ҳисобидан 2011-йили энг муҳим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари давлат хариди бўйича шартнома мажбуриятлари нафақат бажарилгани, балки ортиғи билан бажарилганини таъкидлаш ўринлидир.

Ислом Каримов

Respublikada qishloq xo'jaligi rivojlanishining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari, (% da).

Ўтган 2005-2011 йиллар оралиғида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари ўсиб бориш динамикасига эга бўлди

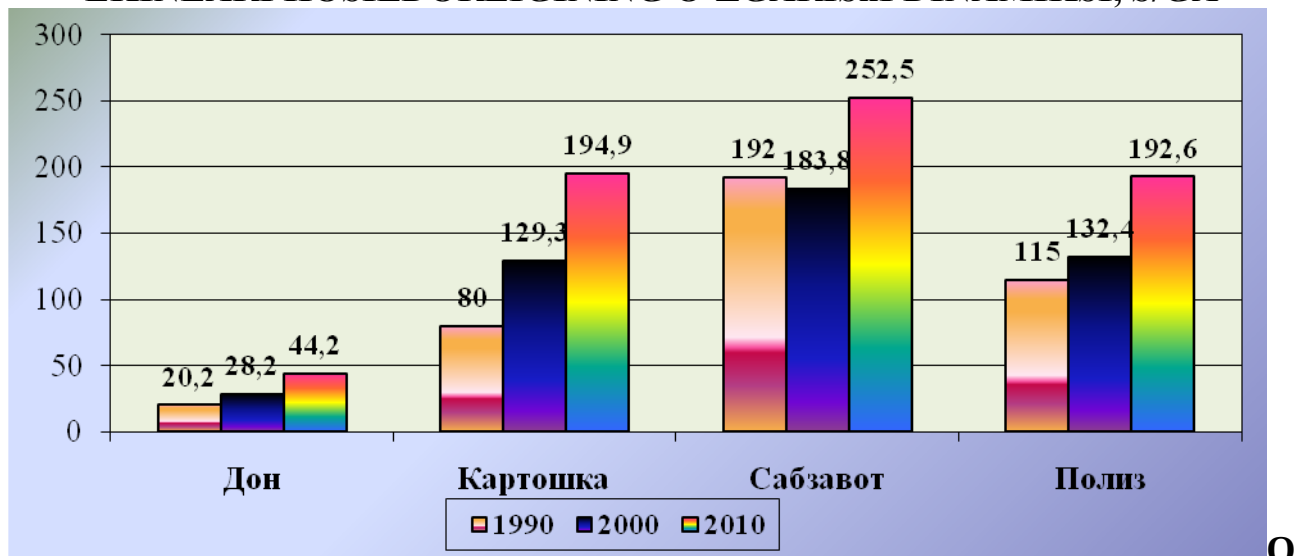
бу кўрсаткич 2005 йидаги 105,4 %ни ташкил этган)

2011 йилда 106,6 %га тенг бўлди.

Мамлакатимизда ўтган йили 6 миллион 800 минг тонна ғалла, 3 миллион 500 минг тоннага яқин пахта, 8 миллион 200 минг тоннадан ортиқ сабзавот ва поллиз, қарийб 3 миллион тонна боғдорчилик маҳсулотлари етиштирилди. Шу билан бирга, 6 миллион 600 минг тонна сут, 1 миллион 500 минг тоннадан ортиқ гўшт, 3 миллиард 500 миллион дондан зиёд тухум тайёрланди.

Ислом Каримов

RESPUBLIKA BO'YICHA ASOSIY TURDAGI QISHLOQ XO'JALIGI EKNLARI HOSILDORLIGINING O'ZGARISHI DINAMIKSI, S/GA

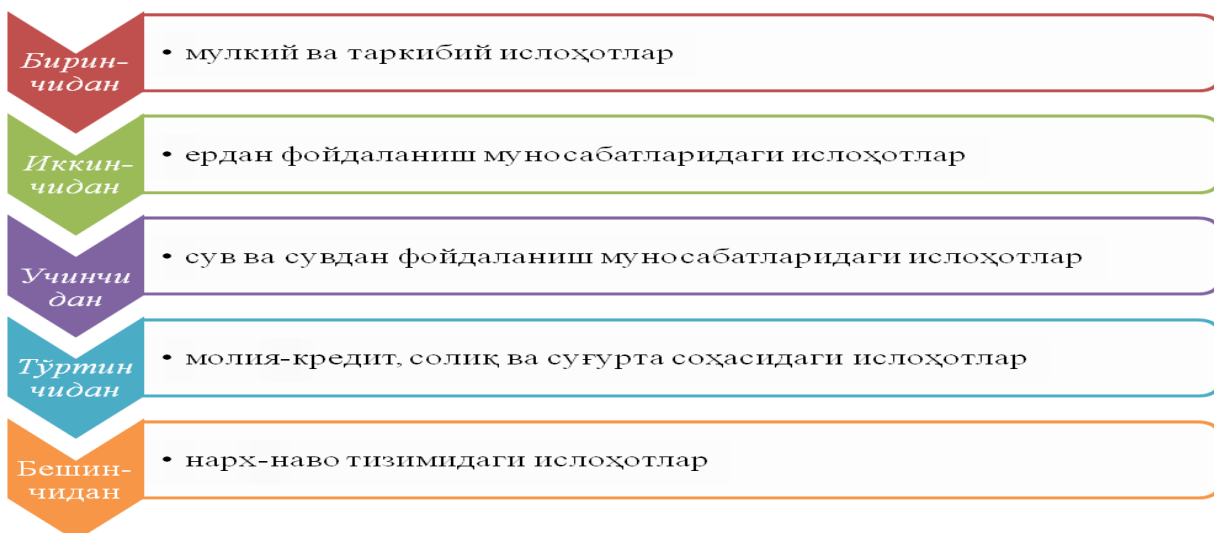

'ZBEKISTONDA AHOLI JON BOSHIGA ASOSIY TURDAGI QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARI IShLAB CHIQARISH DINAMIKASI, KG

Mahsulotlar turi	1991 yil	2011 yil	2011 yil 1991 yilga nisbatan, % da
Meva	24,0	60,1	250,4
Uzum	24,0	35,1	146,2
Sabzavot	138,6	225,0	162,3
Kartoshka	15,1	60,5	400,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi

Республикамиз қишлоқ хўжалигида босқичма-босқич амалга ошириб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг боришини таҳлил этиш асосида уларнинг қуйидаги асосий йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

Пухта ўйланган дастур асосида 2008-2010 йиллар давомида ўтказилган мақбуллаштириш жараёни натижаларига кўра фермер хўжаликларининг ер майдонлари ҳажми мақбуллаштирилди.

Амалга оширилган мақбуллаштириш жараёни натижасида 2011 йил якунига келиб республикамиздаги фермер хўжаликларининг сони 215 776 тадан 66134 тагача ёки 69,4 % га камайтирилди, бунда бир фермер хўжалигига тўғри келувчи ўртача ер майдони ҳажмини 27,4 гектардан 80,1 гектаргача кўпайтиришга эришилди.

Ўртача бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ер майдонларини тармоқлар бўйича олиб қарайдиган бўлсак, бу кўрсаткич пахтачилик ва ғаллачиликда 106,3 гектарга, сабзавотчиликда ва полизчиликда 23,5 гектарга, боғдорчилик ва узумчиликда 13,1 гектарга, чорвачиликда 205,0 гектарга тенг бўлмоқда

Ислоҳотлар давомида фермер хўжаликларини молия-кредит ва солиқ механизмлари орқали қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимига асос солинди:

давлат эҳтиёжи учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредитлаш тизими йўлга қўйилди

фермер хўжаликлари учун ерларнинг унумдорлигига боғлиқ бўлган ягона ер солиғи тўлаш бўйича имтиёзлар жорий этилди;

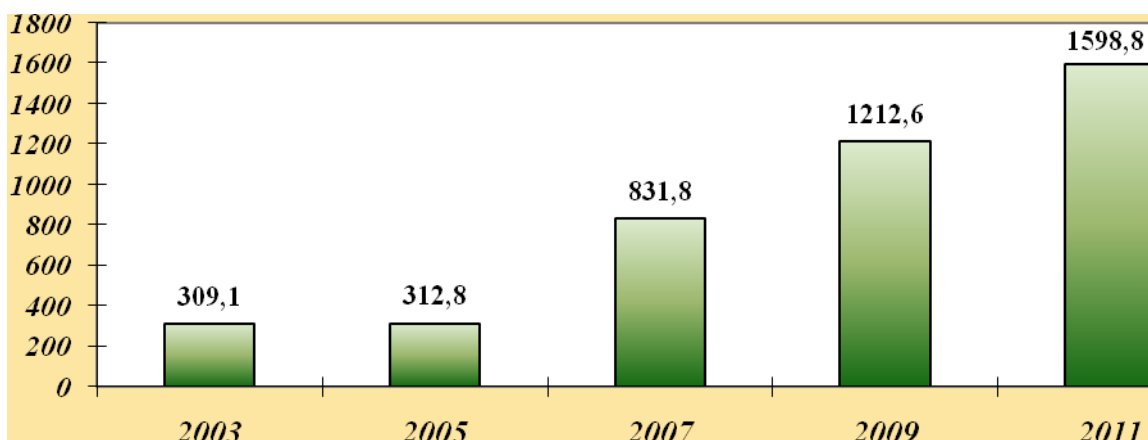
фермерларга техника воситаларини имтиёзли шартларда лизинг асосида етказиб бериш тартиби жорий этилди;

фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредитлаш тизими яратилди;

балл-бонитети паст ерларда пахта ва ғалла етиштирадиган фермер хўжаликларининг зарарини қоплаш мақсадида уларга молиявий ёрдам бериш тизими жорий этилди;

ирригация ва мелиорация тизимини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш амалиётга жорий этилди.

Respublikamizda 2003-2011 yillarda davlat ehtiyojlari uchun paxta va g'alla yetishtiruvchi qishloq xo'jalik korxonalariga ajratilgan imtiyozli kreditlar, mln. so'mda

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида қишлоқ хўжалиги соҳасида бир қатор солиқ ва божхона имтиёзлари қўлланилади:

янгидан ташкил этилган пахта, ғалла, сабзавот, поллиз, картошка ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш фермер хўжаликларига 2 йил муддатга, боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари 5 йил муддатга ягона ер солиғи тўлашдан озод этилган

фермер лойиҳа асосида ўз ҳисобидан ўзлаштирган ер учун беш йил давомида ягона ер солиғи тўлашдан озод қилинди

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 мартдаги 304-сонли қарорига асосан чет эл техникалари олиб келишда қўшилган қиймат солиғи ва божхона тўловлари, ҳамда чет эл техникалари учун эҳтиёт қисмлар олиб келишда қўшилган қиймат солиғидан озод этилган

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 мартдаги 308-сонли қарорига мувофиқ чет эллардан чорва моллари олиб келишда қўшилган қиймат солиғи тўловларидан озод этилган

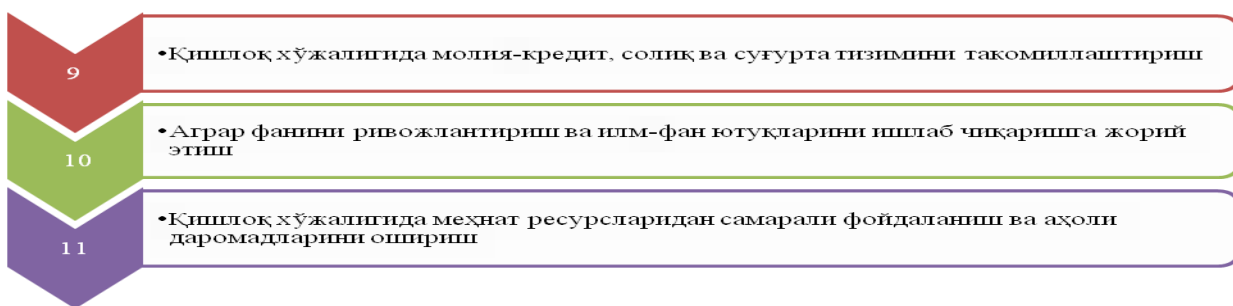
**2006-2011 YILLARDA RESPUBLIKA BO'YICHA YaNGI SOTIB OLINGAN
QISHLOQ XO'JALIGI TEXNIKALARI**

Texnikalar nomi	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2009 yil	2010 yil	2011 yil	2006- 2011 yillar davomida jami
Traktorlar, jami	2211	1652	2231	3007	2671	2124	13896
Haydov traktorlari	634	164	454	191	378	546	2367
sh.j.yuqori unumli	2	6	6	36	83	297	430
Chopiq traktorlari	1182	1293	1174	1697	1359	1098	7803
Traktor tirkamalari	368	250	348	1421	691	882	3960
Kultivatorlar	503	279	440	1433	633	315	3603
Chigit seyalkalari	352	178	237	215	320	552	1854
Pluglar	130	90	117	244	67	153	801
Don o'rish kombaynlari:	116	93	332	123	167	245	1076
sh. j. yuqori unumli	55	52	86	110	167	245	715

QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган аграр тармоқни ривожлантиришнинг истиқболли дастури куйидаги энг муҳим йўналишларни ўз ичига олади:

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohatlarni uzviy ravishda amalga oshirishda Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ilgari surilgan ustuvor yo'nalishlar biz kabi mutaxassislarning asosiy dasturiamal vazifalarimizdan biri bo'lib qolishi lozimligi eng muhim burchimizdir.

XULOSA

Navoiy viloyatida g'o'zada o'simlik bitlarining ikki turi: poliz yoki g'o'za biti – *Aphis gossypii* how: beda biti – *Aphis eraccivora* koch. Katta g'ura biti – *aryrthosiphon gossypii* Mordw: shaftoli yoki issiqxona biti – *myzodes persical* sulr: plotnikov biti *Brachyungins platimovi* news: xoldor bit *Thereaphis trijolii* men: g'o'zaning ildiz biti *Symnthurodes betac westw* uchraydi.

2. Yuqorida kayd qilingan bitlar orasida poliz yoki g'o'za biti, beda biti, katta g'o'za biti va shaftoli (issiqxona) bitlari g'o'zada jiddiy zarar berib ularning ko'payishini oldini olinmasa ekin hosildorligi 40-50 % gacha kamaytiradi.
3. Kuzda poliz yoki g'o'za biti ommaviy ko'paygan taqdirda bitning yopishkoq chiqindilari bilan paxta tolasi ifloslanadi va bunday ifloslangan tolalarda bir qancha *Macrosporium*, *Cladosporium* va *Alternaric* avlodlariga tegishli zamburug'lar rivojlanib paxta tolasi sifatini buzadi.
4. G'o'za bitlari ommaviy ko'payishini oldini olishda ularning tabiiy kushandarlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu tabiiy kushandalar orasida ayniqsa xonqizi qo'ng'izlari ajralib turib, Navoiy viloyatida ularning 26 turi qayd qilingan. Ular orasida yetti nuqtali xonqizi qo'ng'izi *Coccinella septempunctate* L, o'zgaruvchan xonqizi, *Adonic verngota* goere turlari dominantlik qilib g'o'za bitlari sonini keskin kamaytiradi.

5. Mavsum davomida g'o'zada bir dona ixtisoslashgan yirtqich hasharotlarga 20 dona (1:20) poliz biti voyaga yetganlari va lichinkalari to'g'ri kelsa bu yirtqich hasharotlar zararkunanda sonini ekinga zararsiz darajagacha kamaytiradi.

Ishlab chiqarilgan amaliy takliflar.

1. G'o'za agrosenozida g'o'zani bitlaridan himoya qilish maqsadida ekin vegetasiyasi davrida g'o'za bitlari va entomofaglarni miqdori zichligini kuzatib borish.
2. G'o'za agrosenozida beda biti (*Aphis eroccvora*) ning miqdorining zichligi – yoz davrida 1 tup g'o'zada *Coccinella Septempunctata parvus tibialis* *chrysopa cornuta* larning 2-3 dona lichinkalari bilan boshqariladi.
3. G'o'za bitlariga qarshi kurash choralari ularni zararkunanda hamda entomofaglarning samaradorligi hamda asosida tashkil etish kerak
4. Mavsum davomida g'o'zada 1 dona ixtisolashgan yirtqich hasharotlarga 20 dona (1:20) poliz biti voyaga yetganlari va lichinkalari to'g'ri kelsa bu yirtqich hasharotlar zararkunanda sonini ekinda zararsiz darajaga kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Axmedov M.X. Tli – afidisidyi. (homoptera, Aphidinka, Aphididac) aripogorpx zon sudney Arim (ekologiya, fanpogenez, teksonomiya)1995 T.
2. Axmedov M.X.- Ekonomicheskiy analiz tley-afididov (Homoptera, Aphidinka, aphididac) v aridno-gornyx zon Sredney Azii, Farg'ona davlat universiteti ilmiy xabarlari, 1996 № - 82-82 b.
3. Alimuhamedov S. Xodjayev Sh. Vrediteli xlopchatnika i meгы borby s nimi- Toshkent, 1978 – S. 61
4. Bronshteyn S.G. Parazity i xitniki-regulyatory razmnojeniya tley xlopchatnika // Tr. Uzb. Gosuniversiteti im. Navoi – Samarqand, 1952- Novaya seriya. 50 – s. 31-59.
5. Gaffarov S. Muxi sirfidyi – komponentyi xlopkovogo agrobiosenoza v Tajikistane // Izv. An Tadj SSR, kand.biol.nauk, 1979 – kz.-s 41-45
6. Devletshina A.G. Bmolizkaya. T.T. Paraziti sem. Aphididac –kak regulyatory chislennosti tley na xlopchanike i lyuserne. II Ekologicheskoye nauchnyye konferensii Uzbekistana – Tashkent: Fan 1968 -S 75-80
7. Daminov D.B. Xitniki tley sirfidyi // Osnovy integr. sistemy zashchity rasteniy v xlopkovodstve. 1989 g. S.31-32
8. Meshannnova–Soluka V.A.Cherkasova I.A. Metodika izgotovleniye preparatov. // Vesnik zoologii. 1967-№6 – S.
9. Muhammediyev. A.A. Tli Ferganskoy doliny – 1979. – Tashkent. Fan – 80S
10. Narzikulov M.N. Tli Vaxshskoy doliny. Tr AN Tadj. SSR-1954 T.15. Stalinabad: Izd-vo Antodj SSR. -12) S.
11. Kiyevskiy V.P. Tli Sredney Azii – Tashkent: Izd-vo Sr.Az.Gos universiteti.1929 – 32S.
12. Samirov V.F Vliyaniye mineralnykh udobreniy na fiziologicheskoye sostoyanii, plodovitost i ustoychivost k insektisidnykh aktivnost krestesvetnykh kulturq: Avtoref.dis.kand. nauk.L.1967.
13. Ferodjeva S.A.Rol parazitov v snijenii chislennosti vrednykh sovok na

xlopchatnika // Biosenologicheskiye osnovy integrasii v zaщite xlopchatnika ot vrediteley: Materialy Vsesoyuznogo Simpozuma. L., 1977. – S 133 8 – 140.

14. Hamroyev A.Sh: Ochilov, Xikmetov S. G'o'za bitlari (shiralar va ularga qarshi kurashga oid doir tavsiyalar. T.2006. – 16 b

15. Hamroyev A.Sh. Jabborova O.I. Samarqand vohasi xonqizi qo'ng'izlari (kokuncclidlar) ni aniqlagich jadvali (o'quv uslubiy qullanma). Samarqand 2008-28B.

16. Karimov I.A. O'zbekistonda iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida Toshkent 1995 y.

17. Karimov I.A. O'zbekiston XX1 asr bo'sag'asida Toshkent 1995 y.

18. Karimov I.A. 1997 y Inson manfaatlari yili T.1997 y

ILOVALAR
Internet ma'lumotlari